

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
(магістра)

з теми: **«Бойові дії Об'єднаної української армії на одеському напрямку
в липні – листопаді 1919 року»**

Виконав: студент II курсу
ступеня вищої освіти «магістр»
групи Ist1-M22z
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Чавалах Дмитро Петрович

Науковий керівник:
Олійник Сергій Васильович,
кандидат історичних наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Історіографія.....	6
1.2. Джерельна база.....	9
1.3. Методологічні основи проведення дослідження.....	11
РОЗДІЛ 2. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НАПЕРЕДОДНІ ЛИПНЕВО-ЛИСТОПАДОВИХ БОЇВ. ПЕРШІ СПІЛЬНІ БОЙОВІ АКЦІЇ АРМІЇ УНР І УГА.....	13
2.1. Становище на українсько-більшовицькому фронті напередодні прибуття на Правобережжя УГА.....	13
2.2. Формування передумов для боїв на одеському напрямку та початок бойових дій.....	22
РОЗДІЛ 3. БОЙОВІ ДІЇ НА ОДЕСЬКОМУ НАПРЯМКУ В СЕРЕДИНІ СЕРПНЯ – ПОЧАТКУ ВЕРЕСНЯ 1919 РОКУ.....	32
3.1. Серпневий наступ на Бірзулу і Христинівку.....	32
3.2. Розгром Вапнярського угруповання Червоної армії.....	39
РОЗДІЛ 4. ЗМІНА ВОЄННО-СТРАТЕГІЧНОГО СТАНОВИЩА.....	44
4.1. Воєнно-політичне становище УНР у вересні 1919 року.....	44
4.2. Сили сторін. Перші зіткнення з денікінцями.....	49
РОЗДІЛ 5. ЗАВЕРШЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ.....	60
5.1. Жовтневі бої.....	60
5.2. Листопадова катастрофа.....	74
ВИСНОВКИ.....	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	87
ДОДАТКИ.....	98
Додаток А. Бої за Вапнярку в липні 1919 року.....	98
Додаток Б. Бойові дії 12-19 жовтня 1919 року.....	99

ВСТУП

Актуальність. Для побудови суверенної української держави і формування в ній сучасного демократичного суспільства неабияке значення має історичний досвід Української революції 1917-1921 років. Цей період був доленосним для України, бо саме тоді, вперше від часів Хмельниччини, було здійснено найсуттєвішу і рішучу спробу її національно-державного самовизначення. Події останнього десятиріччя переконливо свідчать про те, що недовершеність деяких тогочасних суспільно-політичних процесів певною мірою позначається на результатах державного будівництва сьогодні. А тому розробка і втілення в життя державотворчих програм потребує всебічного врахування історичного досвіду нашого минулого.

В історії Української революції період відновлення Української Народної Республіки під проводом Директорії займає особливе місце, тому що народ тоді виразно продемонстрував своє віковічне прагнення побудувати демократичну, соціально зорієнтовану державу, боротися з зазіханням на власну державність з Червоною та Білою Росією. В означений період воєнний аспект був визначальним. Революційна доба взагалі характеризується широким застосуванням сили, тому збройний чинник став найбільш вагомим аргументом у протиборстві різноманітних політичних кіл за владу в Україні. Складовою цього процесу були бойові дії Об'єднаної української армії на одеському напрямку впродовж липня – листопада 1919 року, які до сьогодні цілісно саме в цей хронологічний проміжок і не дослідженні.

Об'єктом дослідження виступає збройна боротьба за українську державність в липні – листопаді 1919 року, а **предметом дослідження** – її перебіг на одеському напрямку, за участі з одного боку Об'єднаної української армії (армії УНР і Української Галицької армії (УГА), та з другого – Червона та Біла армії.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з липня по листопад 1919 року. Нижня межа зумовлена початком спільної боротьби армії УНР та галицького війська на одеському напрямку, а верхня – її завершенням. Частково за нижню межу виходить інформація, котра допомагає з'ясувати причини та початок згаданих бойових дій.

Мета роботи полягає у висвітленні процесу бойових дій армії УНР та УГА на одеському напрямку проти червоно і біло-гвардійців впродовж липня – листопада 1919 року.

Відповідно до мети нами поставлено **завдання** дослідити:

- 1) стан наукової розробки досліджуваної теми та охарактеризувати використану джерельну базу;
- 2) обставини, за яких розпочалися бойові дії армії УНР та УГА на одеському напрямку;
- 3) процес формування необхідних умов для безпосереднього початку бойових на зазначеному напрямку;
- 4) хід бойових дій впродовж липня – початку вересня 1919 року;
- 5) зміну воєнно-політичної кон'юнктури для УНР на середину вересня 1919 року та вироблення нової стратегії дій;
- 6) хід бойових дій армії УНР та УГА з денікінцями в жовтні – листопаді 1919 року;
- 7) листопадову воєнно-політичну катастрофу на денікінському фронті в листопаді 1919 року.

Методологічні засади магістерської роботи становлять принципи історизму, науковості, об'єктивності та всебічності. У роботі використовувалися загальнонаукові (аналізу і синтезу) та історичні (проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний, статистичний) методи дослідження. Використання даного інструментарію дало змогу досягти мети та виконати поставлені дослідницькі завдання.

Елементи наукової новизни. В магістерській роботі, попри значні здобутки історичної науки зроблено спробу дати узагальнену картину перебігу

збройної боротьби Об'єднаної української армії на одеському напрямку впродовж липня – листопада 1919 року.

Практичне значення роботи бачиться в тому, що поданий і систематизований матеріал може бути використаний при підготовці узагальнюючих праць з історії України, зокрема українського війська. Фактичний матеріал, основні положення можна використати при написанні навчальних посібників, читанні лекцій, спецкурсів, проведенні семінарських і практичних занять у вищих навчальних закладах III-IV рівня акредитації, в культурно-освітній і краєзнавчій роботі. Вони складають певний інтерес для наукових працівників архівів, музеїв, бібліотек.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час попереднього обговорення на засіданні кафедри історії України та окремі аспекти на студентській звітній конференції у березні 2023 року.

Структура роботи складається зі вступу, 5 структурованих розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, котрий нараховує 98 позицій та додатків.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ

1.1. Історіографія питання

Історіографія бойових дій Об'єднаної армії української армії на одеському напрямку в липні – листопаді 1919 року представлена значною кількістю монографічних видань та наукових статей. Її умовно можна поділити на радянську, зарубіжну і вітчизняну.

В СРСР велике значення приділялося пропаганді радянського ладу, класовій боротьбі. Революційні події, боротьба за радянську владу подавалися як громадянська війна, в якій героїзму і перемогам Червоної армії приділялося особливе значення. Однак, починаючи з 20-30-х років ХХ ст. увага акцентувалася на перемогах. Про поразки і невдачі намагалися не згадувати, оминати, фальсифікувати чи применшувати. А враховуючи той факт, що у досліджуваній нами проміжок часу Червона армія зазнавала поразок у протистоянні з як вони називали «петлюрівцями» та мали серйозні труднощі з денікінцями, їхні видання були далекими до об'єктивності. Замовчувались будь-які данні про збройну боротьбу між УНР та білогвардійськими Збройними Силами Півдня Росії (ЗСПР) восени 1919 р., оскільки радянська історична наука активно формувала стереотипи про спільність та класову спорідненість всіх «контрреволюційних» (антибільшовицьких) сил у роки громадянської війни. Прикладом цього можуть слугувати праці Р. Ейдемана, М. Какуріна, А. Єгорова [46; 47]. Єдиним виключенням щодо подій восени 1919 року на Одеському напрямку можуть бути «Матеріали з історії громадянської війни в Росії (операції білих, Петлюри і Махно на Україні в останній чверті 1919 року)» Я. Слацова. Однак у ній було чимало фактологічних помилок [81].

Після Другої світової війни в працях радянських істориків означені вади збереглися. Свідченням цього можуть слугувати праці Г. Кузьмина [54; 55], А. Лихолата [59; 60], І. Рибалка [76], М. Супруненка [87; 88], колективних

видань «Історія Української УРСР» [51], «Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр.» [92], енциклопедичному довіднику «Великий жовтень і громадянська війна на Україні» [41]. Щоправда в двох останніх виданнях, попри фальсифікації, зустрічається факт констатації деяких невдач червоноармійців (переважно в липні – серпні 1919 року).

Не могли залишити поза уваги події, пов'язані з темою нашого дослідження і зарубіжні історики. Долучилися до цього і представники української діаспори. В першу чергу це колективна праця «Історія українського війська», що побачила світ в міжвоєнний період [50]. В ній, хоч і схематично, представлено хід бойових дій армії УНР та УГА. Водночас відмічено основні бойові операції, зроблено спробу аналізу подій. Це була фактично перша праця узагальнюючого характеру.

Почин «Історії українського війська» підтримали інші представники української діаспори, колишні вояки армії УНР та УГА. В цих виданнях можна простежити бойову діяльність УСС [93], УГА [98], 3-ї Залізної дивізії [90] та Об'єднаного українського війська [91; 97]. Щодо останнього окремо заслуговує на увагу праця М. Капустянського «Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році» [52]. У роботі, в хронологічній послідовності, представлено ведення бойових дій під Вапняркою, розгортання протистояння підрозділів УНР та 11-ї галицької бригади з Червоною армією на Одеському напрямку в серпні – перших числах вересня 1919 року.

Воєнно-політичний контекст подій подано в працях В. Вериги [41], П. Мірчука [63-65]. У цьому контексті слід виділити працю О. Доценка «Літопис української революції». Вона майже цілковито присвячена подіям літа – осені 1919 року. Автор на підставі документів та власних спогадів детально воєнно-політичне співробітництво УНР та ЗУНР. І хоча конкретний перебіг бойових дій та військових операцій в книзі не розглядається, в ній є надзвичайно цінний історичний матеріал, що допомагає глибше збагнути період, в умовах якого відбувалися бойові дії Об'єднаної української армії на Одеському напрямку в липні – листопаді 1919 року [45].

Короткі схематичні відомості про перебіг основних військових операцій на українсько-білогвардійському фронті та ставлення до галичан і наддніпрянців подано «Нарисах» А. Денікіна [44]. З позиції білогвардійського руху розглядаються події осені на українсько-білогвардійському фронті В. Цветковим [95; 96]. Загальну характеристику бойових дій зробили В. Савченко [78] та А. Грицкевич [43].

Вагомий внесок у розробку питання бойових дій Об'єднаного українського війська на одеському напрямку в липні – листопаді 1919 року зробили сучасні вітчизняні історики. Починаючи з 1991 року вони почали розробляти дану проблематику, усувати існуючі «білі плями», фальсифікації. Піонерами в цій справі стали завдяки своїм працям, присвяченим галицькому стрілецтву та історії ЗУНР М. Литвин та К. Науменко [56; 57].

На рубежі XX – XXI ст. історіографія проблеми поповнилася низкою праць узагальнюючого характеру з історії Української революції, Директорії УНР, а також присвячених С. Петлюрі, в яких велика увага приділена внутрішньо і зовнішньополітичному тлі бойових дій [58; 61; 77; 86]. Цей процес продовжився і в два останні десятиліття [74; 85]. У цьому контексті окремо виділимо за свою інформативність другу книгу такого видання як «Нариси історії української революції 1917-1921 років» [66].

Загальна картина подій, пов'язаних з бойовими діями Об'єднаної української армії на одеському напрямку в липні – листопаді 1919 року, представлена в узагальнюючих працях з історії українського війська [42; 73; 75; 80]. Розгляд подій під кутом окремих формувань українського війська здійснили О. Завальнюк і С. Олійник – «Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 років» [48], В. Солдатенко і Б. Савчук – «Галицька армія у Наддніпрянській Україні» [45] та М. Ковальчук – «Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння» [53], М. Чмир і Є. Пінак – «Галицька Армія. 1918-1920» [94].

Окремо заслуговують на увагу публікації С. Олійника, увага в яких приділена стратегії бойових дій на одеському напрямку, бойовим діям як

загалом, так і окремим групам військ, а також аналізу воєнно-політичній ситуації у той час [67-72]. Останній аспект досліджували також у своїх статтях Ж Мина [62], В. Солдатенко [83; 84] та І. Томюк [89].

Деякі сторінки бойової діяльності, як, наприклад, липнева Вапнярська операція, можна знайти в мережі INTERNET [49].

Отже, історіографія досліджуваної нами проблеми значна, однак саме бойові дії Об'єднаної армії на одеському напрямку в липні – листопаді 1919 року потребують додатково наукової розробки.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу нашого дослідження умовно можна поділити на кілька груп документів і матеріалів, різних за змістом і походженням.

Першу групу джерел складають архівні матеріали, представлені в електронному вигляді на сайті Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. Це документи фонду 2188 «Начальна команда Української-Галицької армії, м. Вінниця, Подільської губернії». З оцифрованих документів фонду нами використано справи першого, другого та третього опису. У більшості з них вміщено безпосередньо матеріали, що мають відношення до участі галицького війська в осінніх боях на одеському напрямку. Насамперед це ті, корі проливають світло на наступальну операцію в жовтні 1919 року, в якій активну участь брали деякі підрозділи галичан, сформованих у дві бойові групи під командуванням Р. Кнітля та К. Шльоссера. Вони допомагають майже поденно простежити бойових шлях цих військових з'єднань, побачити як успішні дії, так і невдалі [1; 2; 5; 6]. У цьому фонді також в нагоді стала справа, котра стосується теж участі галицьких стрільців у бойових діях на початку жовтня цього ж року [3]. Заслужовує на увагу також архівна справа, яка має безпосереднє відношення до завершення бойових дій на досліджуваній нами ділянці українсько-білогвардійського фронту. Мається на увазі копія тексту Протоколу засідання об'єднаної комісії представників УГА

та Добровольчої армії генерала А. Денікіна, відомого як Зятківська угода 6 листопада 1919 року [3].

Друга група джерел включає комплекс опублікованих у відповідних збірниках документів і матеріалів. Вони побачили світ ще в ХХ ст., але їх цінність від цього не зменшилася. Адже, наприклад, в такій унікальній за своїм змістом збірці як «Денник Начальної Команди УГА» у вигляді щоденника представлено поденно бойові дії галицького війська на одеському напрямку влітку – восени 1919 року. Інформація, вміщена у виданні, дає змогу простежити також і загальну картину розвитку подій. Тут також представлено інформацію, хоча і дуже стисло, про бойові дії підрозділів наддніпрянської армії, котрі також воювали на цьому театрі бойових дій [7]. Радянська влада свого часу намагалася належним чином представити боротьбу за владу Рад в Україні у відповідних збірках документів і матеріалів. Деяку інформацію, яка стосується боротьби Червоної армії з УНР на одеському напрямку в липні – листопаді 1919 року можна знайти в таких виданнях як «Директиви командування фронтів Червоної армії (1917-1922) [8; 9; 13;] та «Громадянська війна на Україні (1918-1920)» [12; 14; 15; 16; 21-24]. Насамперед це події, пов'язані із боями армії УНР з Вапнярською групою радянських військ. Окрім того, нам в нагоді стали представлені документи і матеріали, що стосуються осінніх боїв Об'єднаної української армії з білогвардійцями, вміщені в праці М. Ковальчука « Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння» [10; 11; 17-20].

Архівні документи й матеріали преси в багатьох відношеннях доповнюються й такою важливою складовою джерельної бази теми, як спогади сучасників. Попри всю їх суб'єктивність, вони є цінним джерелом, адже допомагають реконструювати перебіг досліджуваних подій.

Автори мемуарів дають інколи надають такі данні про ті чи інші події, не представлених в наукових виданнях. За своїм походженням і приналежністю їх можна поділити на дві групи. Одну становлять мемуари українських сучасників, а іншу – їх противників. У першому випадку це в основному

представники командної ланки наддніпрянської (М. Безручко, О. Вишнівський, П. Дяченко, П. Магас, М. Омелянович-Павленко) [25; 27; 29; 33; 37] та наддністрянської армій (В. Волицький, Г. Кох, А. Кравс, О. Левицький, О. Назарук, М. Тарнавський, С. Шухевич) [28; 30-32; 36; 38; 39]. Вони проливають світло на низку боїв та воєнних операцій, в яких були задіяні підрозділи армії УНР та УГА. Оцінку воєнно-політичного, стратегічного становища УНР в літку – восени 1919 року допомагають зробити спогади одного із визначних політичних діячів Другої УНР, її прем'єр-міністра І. Мазепи [34].

Другу групу мемуаристів становлять автори – представники ворожих УНР сторін: А. Верхотурський та П. Махров. У першому випадку автор описував прорив через розташування українських військ наприкінці серпня 1919 року південної групи військ Червоної армії [26]. У другому випадку – інформація про бої Добровольчої армії з Об'єднаною українською армією восени 1919 року [35].

Отже, джерельна база нашої роботи є достатньо репрезентативною для вирішення зазначених дослідних завдань.

1.3. Методологічні основи проведення дослідження

Загальна теоретична база дослідження вибудовувалася на кількох принципах: історизму, об'єктивності та всебічності. Принцип історизму, що полягає в розгляді явищ, котрі мають початок і закінчення, в роботі представляється як закономірний процес ведення бойових дій Об'єднаною українською армією на одеському напрямку в липні – листопаді 1919 року. У роботі нами використовувався різноманітний комплекс джерел, опрацьовувалася значну кількість наукової літератури, що дозволило дотриматися принципу науковості, об'єктивності та всебічності.

У роботі використовувалися загальнонаукові (аналізу і синтезу) та історичні (проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний, статистичний) методи дослідження. Загальнонаукові методи дали змогу краще

з'ясувати сутність проблеми: виділити складові та узагальнюючі аспекти. В нагоді стали історичні методи. Так, зокрема, робота побудована за проблемно-хронологічним принципом, а ретроспективний дає змогу показати весь процес в історичній динаміці. Використання порівнянь та статистики дало змогу краще з'ясувати сили воюючих сторін.

Вважаємо за необхідне звернути увагу на використання термінів якими позначаються складові Об'єднаної української армії. Вони включають у себе «армія УНР» та «УГА». В першому випадку позначається армія Другої УНР, а в другому – Збройні сили ЗУНР. Водночас, в історичній науці також використовуються і паралельні назви – наддніпрянці і наддністрянці, а також – галицьке військо. Під одеським напрямком розуміється відповідний географічний театр бойових дій, затверджений для Об'єднаної української армії на серпневій 1919 року нараді в Штабі Головного отамана С. Петлюри. У процесі бойових дій, згідно наказів вищого військового командування він отримував окремі піднапрямки, які в цілому відповідали раніше затвердженому плану бойових дій.

Отже представлений у роботі методологічний інструментарій дав змогу виконати поставлені дослідницькі завдання

Таким чином, наведений огляд історіографії теми дослідження засвідчує її актуальність, аналіз джерел та представлені методологічні основи дослідження засвідчують можливість виконання поставлених мети і завдань.

РОЗДІЛ 2

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НАПЕРЕДОДНІ ЛИПНЕВО- ЛИСТОПАДОВИХ БОЇВ. ПЕРШІ СПІЛЬНІ БОЙОВІ АКЦІЇ АРМІЇ УНР І УГА

2.1. Становище на українсько-більшовицькому фронті напередодні прибуття на Правобережжя УГА

Відновлена, після успішного антигетьманського повстання, друга УНР уже в грудні 1918 року опинилася у важкому воєнно-політичному становищі. Армія відступала, територія, що перебувала під владою Директорії, дедалі скорочувалася. Після Вінниці місцем перебування урядових структур УНР стали, як вже зазначалося вище, Жмеринка і Проскурів (з 6 березня до 4 квітня), потім Рівне (до 5 травня), Радивилів і Тернопіль. Україна втратила майже всю територію і перебувала у стані боротьби за державність, змагаючись із радянським режимом. Соціальні гасла, під якими Директорія прийшла до влади, не були реалізовані. Найбільш нагальне з усіх проблем – аграрне питання – не вирішувалося. Уряд перебував у стані майже перманентної внутрішньої кризи, зазнавши за півроку три реорганізації, що супроводжувалися кардинальною зміною політичної програми. Армія УНР залишалася конгломератом повстанських загонів і була неспроможна протистояти регулярним збройним силам супротивників. На території, що номінально була під владою УНР, панувала анархія. Місцевої влади не існувало, всі владні функції виконувало армійське командування. В цей час армія фактично залишалася єдиною діючою державною інституцією УНР [66, с. 37-38].

Вкрай несприятливою для УНР була й міжнародна ситуація. Україна перебувала у стані збройного протистояння з радянською Росією та новоутвореною Польською державою. Румунія дотримувалася політики “ворожого” нейтралітету. На міжнародній арені УНР не мала жодного союзника. Розстановка політичних сил у повоєнній Європі була явно не на користь

української державності. Країни-переможниці в Першій світовій війні Англія, Франція та США тримали курс на відновлення єдиної Росії з наданням автономії деяким народам, які входили до складу російської імперії. Франція активно допомагала створенню Польської держави, яка повинна була стати противагою Німеччині. В політичних планах великих держав не було місця незалежній Україні. До того ж, могутня пропагандистська кампанія російських та польських політичних діячів і засобів масової інформації створювали негативний імідж України у Європі та світі. Вони представляли УНР як більшовицьку, анархічну, антисемітську квазі-державу, та ще й німецьке творіння [66, с.38].

У центрі уваги української дипломатії була Паризька мирна конференція, що розпочала роботу ще в січні 1919 р. Тут працювала велика спільна делегація УНР на чолі з Г. Сидоренком, до складу якої входили й наддніпрянці, й галичани. 30 березня уряди УНР та ЗОУНР уклали угоду про спільну закордонну політику. Місія мала чітку вказівку Директорії домагатися від світової спільноти визнання Української Народної Республіки на основі її незалежності. Дипломатія УНР намагалася пробити глуху стіну невизнання представниками великих держав самостійності України, домогтися дипломатичної та військової підтримки в її боротьбі з більшовиками.

На Паризькій мирній конференції дипломати Антанти та США не сприймали західний та східний регіони України як єдине ціле, оскільки раніше вони перебували у складі різних держав. Питання Східної Галичини розглядалося в контексті самовизначення народів Австро-Угорщини. Представники ЗОУНР, розуміючи, що великі держави неприхильно ставляться до суверенної УНР, мали надію, що Антанта визнає хоча б за ними право на незалежність. У порушення угоди від 30 березня вони почали провадити сепаратну політику, щоби домогтися самостійності для української частини Галичини. Це призвело до розколу єдиної делегації УНР та завдало великої шкоди українським дипломатичним акціям [66, с. 38-39]. Зусилля дипломатів УНР не увінчалися успіхом. Держави Антанти і США наполягали на

відновленні великої Росії (за винятком Польщі та Фінляндії). 25 травня 1919 р. вони визнали уряд адмірала О. Колчака єдиним представником інтересів Росії. Українська проблема могла розглядатися відтак лише як складова загальноросійського питання.

Таким чином, не визнана західними країнами і перебуваюча у міжнародній ізоляції, роз'єднана внутрішніми суперечностями між «лівими» та «правими» течіями українського національного табору, незгодами між наддніпрянським та галицьким проводами, у травні 1919 р. УНР опинилася у надзвичайно скрутному становищі. Її воєнно-стратегічне становище ще більше ускладнилося під обопільними ударами Червоної та польської армій. Із середини травня армія генерала Галлера розпочала наступ на Волині. Втрата 16 травня Луцька призвела до катастрофічних наслідків – майже весь тил української армії захопили польські війська. Серед здобутих ними трофеїв були велика кількість зброї, транспортних засобів, найкраща в російській армії пересувна ремонтна майстерня тощо. Відтоді армія УНР постійно відчувала нестачу боєприпасів, військового майна та спорядження [66, с. 38; 91, с. 61-65].

Поразки позбавили Директорію власної території. Наприкінці травня склалася критична ситуація: поляки захопили Тернопіль, червоні – Волочиськ. Передові загони обох армій розділяла смуга завширшки 10-20 км, на якій перебувала армія УНР. Штабні установи армії та ешелони, в яких перебували уряд і рештки державних установ, змушені були переїхати на територію ЗУНР [66, с. 38-39]. Проте саме у травні Директорія і уряд зробили нарешті кілька важливих кроків, спрямованих на зміцнення боєздатності армії. З метою встановлення дисципліни і порядку було ухвалено низку законів, які мали покласти край сваволі отаманів. 13 травня з'явився закон про державний інспекторат у військових частинах та інституціях УНР. Була створена Особлива слідча комісія для розслідування протиеврейських погромних дій. Незважаючи на катастрофічний стан на фронті, Головне командування армії УНР, спираючись на стійкі, хоч і невеликі військові осередки, виявило надзвичайні силу духу і волю. В ході безперервних боїв воно розпочало та енергійно проводило

докорінну реорганізацію війська за регулярним принципом. Він полягав у переведенні усіх частин на регулярний стан і надання їм чіткої військової структури. Передовсім провели скорочення штабного апарату й тилкових установ, увесь боєздатний контингент яких було відправлено до бойових частин [91, с. 65]. Армія мала складатися з 11 дивізій, які стали базовими одиницями оперативного рівня. Основною одиницею тактичного рівня був полк. До складу кожної дивізії входили три піших і один гарматний полки, три кінних сотні й технічні підрозділи. Для всіх частин вводилася єдина нумерація. Дивізії мали невеликий чисельний склад і неповний комплект артилерії та кінноти, але вони вважалися формуваннями, склад яких передбачалося поповнювати до запланованої кількості за рахунок мобілізованих та повстанців. Дивізії входили до складу військових груп, кожна з яких виконувала функції окремої армії. Передбачалося провести переформування до 25 травня, однак в умовах безперервних боїв воно закінчилося на початку червня [66, с. 39-40].

Одночасно з переформуванням армії командування розробило план контрнаступальної операції. Її успіху сприяла зміна зовнішньополітичної ситуації. Головною загрозою для радянської Росії ставав її Південний фронт, де розгортався потужний наступ білої Добровольчої армії. На теренах України 7 травня проти радянської влади підняв заколот отаман Н. Григор'єв, згодом виступив й Н. Махно. І хоч домовленостей із поляками не існувало, вони фактично призупинили наступ [66, с. 40]. Можливому успіху сприяло також рішення командування Червоної армії припинити наступ проти українців і перекинути з цього фронту деякі частини на допомогу у боротьбі з Денікіним [8].

Обрання проводом УНР правої орієнтації та спроба встановити союзницькі відносини з Антантою з метою отримати підтримку на міжнародній арені й військову допомогу в боротьбі з більшовицькою агресією виявилися марними. Антанта упереджено поставилася до незалежної УНР, беззастережно віддавши пріоритет головної антибільшовицької сили Білому руху. Військові поразки від Червоної армії та поляків, повний хаос у внутрішньому житті, втрата довіри

народних мас, головно селянства, змусили українську владу знову вдатися до зміни політичного курсу. Повернення соціалістів до влади стало відчайдушною спробою змінити становище на краще. Було вирішено не шукати допомоги ззовні, а орієнтуватися лише на власні сили [66, с. 40].

У руках української влади залишилася значно звужена територія і смуга, завширшки 40-50 км на південно-західній Волині в районі Дубно-Броди. Після укладеного перемир'я з поляками, провівши реорганізацію війська підрозділи армії УНР 29 травня почали наступ [12].

Задум операції полягав у тому, щоб рішучим наступом прорвати фронт Червоної армії, розбити її головні сили і вийти на лінію Старокостянтинів – Деражня – Нова Ушиця. Швидке заволодіння означеним рубежем давало можливість значно розширити зайнятий плацдарм, перекинути сюди рештки тилової бази, що перебували в ешелонах між Тернополем і Підволочиськом, провести мобілізацію для поповнення військ і розпочати дії для захоплення Летичіва, Літина, Жмеринки і Могилева-Подільського. Згідно з планом операції головного удару на Проскурів – Старокостянтинів завдавали частини Запорізької групи. Їхній лівий фланг з боку Ізяслава – Шепетівки прикривали частини Січових Стрільців, які в ході наступу повинні були вийти на лінію Старокостянтинів – Ляхівці. На стику запоріжців і стрільців перебувала 9-а Залізнична дивізія, що мала просуватися на Теофіпіль – Великі Пузирки. Лівий фланг і тил головних сил української армії з північного заходу прикривала Волинська група, що відходила до р. Горинь. На півдні, форсувавши Збруч, узгоджений наступ вели дві дивізії: 2-а – на Волочиськ, 3-я – на Кам'янець-Подільський – Нову Ушицю [52, кн.1, с. 58]. Наступ української армії на фронті у 140 км виявився несподіваним для радянського командування. Деякий час воно навіть вважало, що дії армії УНР підтримують польські війська і УГА, і ніяк не могло визначити напрям головного удару.

2-3 червня українські підрозділи прорвали фронт Червоної армії і за тиждень боїв вже зайняли лінію Чорний Острів – Проскурів – Ярмолинці – Дунаївці – Кам'янець-Подільський, що дало змогу розширити територію,

підконтрольну керівництву УНР. Далі за планом був вихід на лінію Великі Пузирки – Меджибіж – Деражня – Зінківці – Нова Ушиця [52, кн.1, с. 68].

У результаті вдалого контрнаступу української армії на початку червня 1919 року українська влада змогла повернутися на власну територію [14]. На 11 червня під контролем УНР перебувала південно-західна частина Поділля, обмежена лінією Волочиск – Ланівці – Ямпіль – Старокостянтинів – Меджибіж – Деражня – Бар – Джурин. Проте становище на фронті й надалі залишалося вкрай напруженим. Безперервні бойові дії не давали українській армії можливості провести мобілізацію та розгорнути свої частини до запланованого стану. Вона практично не мала тилу, який міг би стати базою постачання продовольства, фуражу та інших матеріальних ресурсів для армійських потреб. Через значні втрати військового майна при відступах дедалі більше відчувався брак зброї, боєприпасів та амуніції.

З 6 червня Директорія та урядові структури УНР зосередилися у Кам'янці-Подільському, який на півроку став тимчасовою столицею УНР [66, с. 40-41].

Оговтавшись від несподіваного удару армії УНР, радянське командування почало швидко перекидати під Проскурів свіжі резерви, зокрема, частини Богунської і Таращанської бригад, які вважалися найбільш боєздатними та злагодженими, до того ж вони вже накопичили досвід успішної боротьби з українською армією. За таких умов радянське командування у другій половині липня розпочало активні контрнаступальні дії з метою розгрому Проскурівського угруповання армії УНР [15]. Найбільш боєздатні сили було спрямовано на те, щоб завдати удару на лівому фланзі по позиціях Волинської групи і корпусу Січових Стрільців і примусити їх відступити. Таким чином, тил української армії виявився відкритим. 16 червня, коли частини Запорізької групи, наступаючи на східному напрямі, вийшли на лінію Меджибіж – Летичів – Деражня, радянські війська вже були в їхньому тилу, у восьми кілометрах від Чорного Острова [52, кн.1, с.76-78]. Становище українського війська ускладнила спроба заколоту П. Болбачана (колишнього командувача Запорізької групи). Заколотники планували заарештувати С. Петлюру, захопити

владу і створити свій уряд. Але їхні дії не були підтримані вояками Запорізької групи. Однак ця подія мала негативний вплив на моральний стан запорожців.

У зустрічних боях 20-26 червня армія УНР змогла утримати позиції на лівому фланзі, завдати відчутних втрат противнику і значно розширити плацдарм на правому фланзі. У той же час 2-й і 3-й дивізії отримали наказ наступати далі, стягуючи на себе противника, з метою захопити Жмеринку і Могилів-Подільський. 1 липня червоні почали рішучий наступ на всьому фронті Проскурівської групи. Протягом першого дня вони прорвали фронт Холмської дивізії в районі Базалії, відкинули частини залізничників і Січових Стрільців за р. Бужок, а 8-у Запорізьку дивізію притиснули до Чорного Острова. 2 липня після нетривалого бою противник захопив Чорний Острів. Не поліпшили загальне становище успіхи на півдні, де 3 липня 3-я дивізія захопила Могилів-Подільський, а 4 липня 2-а дивізія – Жмеринку. Втрата Проскурова 4 липня вирішила також долю Жмеринки – 8 липня дивізія «Запорізька Січ» залишила її противнику, відступивши до Бару, а потім до Копайгорода. Успішно діяла ще 3-я дивізія, однак з тактичних міркувань полковник О. Удовиченко прийняв рішення відступити до Джурина. На думку вищого командування, стримати наступ противника на Кам'янець-Подільський було неможливо [52, кн.1, с. 99].

Поразка армії УНР під Проскуровом поставила під загрозу існування державного центру УНР, більшість державних установ і урядовців поспішно евакуювалися за кордон. Противник активно наступав далі, плануючи відрізати армію УНР від Збруча й остаточно розгромити її в районі Кам'янця-Подільського. Армія УНР утримувала район Гусятин – Ярмолинці – Зіньків – Охримівці – Бар – Джурина – Могилів-Подільський [50, с. 540].

Стабілізувати ситуацію вдалося з допомогою УГА, яка під тиском переважаючих сил польської армії в цей час відступала до Збруча. Катастрофічний стан УГА, затиснутої польською армією до району Чорткова – Заліщиків, а також серйозні ускладнення на фронті боротьби проти Червоної армії підказували і наддніпрянцям, і галичанам, що єдиний шлях до порятунку

– об'єднання сил. І все ж Є. Петрушевич і командування УГА деякий час зволікали, шукаючи альтернативи. Диктатор шукав виходу зі становища. На Антанту не можна було покластися. Капітуляція перед поляками означала крах галицьких визвольних змагань. Нарада в Заліщиках, що відбулася в перших числах липня за участю політиків і військових, виявила різне бачення подальшої долі ЗОУНР і УГА. Так, виконуючий обов'язки військового міністра В. Курманович радив відступити в Карпати, де за допомогою дружньої Чехословаччини УГА змогла б протриматись до приходу поповнення з італійських таборів військовополонених. За цього варіанту поляки неминуче зіткнулися б з Червоною армією, що було вигідно українцям. Генерал О. Греків вважав за краще перейти до Румунії, де армія, ймовірно, мала бути роззброєна, але за якийсь час, при підтримці Антанти, вона б відновилася. М. Омелянович-Павленко наполягав на переході Збруча і об'єднанні з військом Директорії для визволення України від денікінців та більшовиків. Ідея переходу до Румунії і капітуляція перед Антантою не мала прихильників [67, с. 121-122].

Знаючи про важке становище ЗОУНР, радянська влада зробила відповідні кроки для зближення з нею. Так, 24-25 червня її війська, відбивши у поляків Броди, залишили місто галичанам. Кроки назустріч робили і галицькі військовики. На початку липня О. Греків, без узгодження з Диктатором Є. Петрушевичем, вислав делегацію на переговори з командуванням 12-ї радянської армії. На Збаразькій ділянці фронту 1-го корпусу, під Дубнами, галичани зустрілись із представниками Червоної армії, а прибувши до Бердичева, провели переговори з наркомом у військових справах УСРР М. Подвойським. На пропозицію про допомогу з боку червоних боєприпасами і амуніцією нарком висунув подібні до весняних пропозицій умови. Галицька делегація, не маючи відповідних повноважень, лише доповіла про переговори Грекову [56, с. 133; 48, с. 58-59].

Провід УНР також неоднозначно ставився до можливого приходу УГА. Голова Ради міністрів Б. Мартос висловлювався проти переговорів з Є. Петрушевичем, за перемир'я з більшовиками. Цю думку розповсюджувала й

соціалістична преса. Головним аргументом на користь приходу галичан були об'єктивні обставини, неспроможність Дієвої армії відвернути постійну воєнну загрозу від Кам'янця-Подільського [66, с. 49].

1-2 липня, в Чорткові Диктатор мав зустріч із делегатами від УНР і самим С. Петлюрою. Усі наддніпрянці переконували Є. Петрушевича в необхідності якнайшвидшого переведення галицького війська за Збруч. В ході переговорів було прийнято рішення про перехід уряду ЗОУНР і галицького війська на Велику Україну та спільну боротьбу проти більшовиків [41, с. 484-485; 48, с. 59].

Після вказаної зустрічі, 4 липня Головному Отаману було направлено телеграму НКУГА за ч.3715 такого змісту: «Під сильним напором польських військ, за браком муніції й інших матеріалів, Галицька армія буде примушена перейти річку Збруч та шукати опори й охорони на широких ланах Великої України. З цих причин НКГА звертається з проханням до Головного Отамана – призначити район виключно для Галицької армії – простір між р. Збручем і лінією Сатанів – Борщівка – Городок – Купель – Смотрич – Черч Голосківка – Кам'янець-Подільський – Жванець включно, де армія відпочила б та упорядковувалася б. Охорона границь Збруча й Дністра залишається Галицькій армії. Для врятування дорогого залізничного майна й матеріалів прохається дозволити на перешивку залізниці нашими залізнодорожними частинами від ст. Гусятин на наш бік аж до слідуючої станції» [48, с. 59-60].

У телеграмі-відповіді, відправленій 5 липня 1919 р. Начальній Команді, повідомлялось: «Головний Отаман принципово згоджується на перехід ГА на східний беріг Збруча, але за такою умовою, що по переході р. Збруч ГА має зайняти район Ожигівці – Купин – роз'їзд Наркевичі – Городок – Купель – Смотрич – Черч – Голосків – Шустівці, всі пункти включно. Так само Головний Отаман годиться на перешивку колії від Гусятин до слідуючої станції, про що даються відповідні розпорядження Міністерству Шляхів. З північної сторони указанного для Галицької армії району, ворожі банди тиснуть наші невеличкі відділи, через що для забезпечення району скупчення ГА з півночі, необхідно

висунути відділи від Сатанова й Волочиська на північний кордон зазначеного для Галицької армії району. Українська Наддніпрянська Армія та її Головна Команда приймає Галицьку Українську армію як братню й всім їй допоможе, що в її силах. Гол. Отаман дає розпорядження в цій справі належним установам і має тверду надію, що тимчасове лихо зміниться й обидві армії, з'єднавшись в одне нерозривне ціле, в швидкому часі побачать кращі дні. Отаман В. Тютюнник» [48, с. 60].

УГА запропонували район дислокації північніше, що було пов'язано з нагальною потребою відвоювати Проскурів. 14-15 липня на засіданні Кабінету Міністрів УНР було прийнято постанову про поширення дії закону про матеріальне та грошове забезпечення військових частин УНР на галицькі війська¹⁶⁹. У той же час за Збруч було вислано 300 жандармів для обстеження виділеного УГА району та підготовки плацдарму для перевезення державного майна та переходу галицького війська [48, с. 61].

Отже, впродовж травня – початку липня 1919 року склалася доволі складна воєнно-політична ситуація для армії УНР, вихід з якої було знайдено у наступі на ворожі позиції. Успіх дозволяв розширити терени базування і сподіватися на позитивний результат і подальшому.

2.2. Формування передумов для боїв на одеському напрямку та початок бойових дій

8 липня під тиском польських частин 5-а бригада УГА перейшла Збруч у районі Підволочиська і, не зустрівши опору, 10 липня впритул наблизилася до Чорного Острова. Хоча через декілька днів галичани залишили Чорний Острів, проте своєю появою врятували армію УНР. Поява в тилу значної частини Галицької армії була несподіваною для радянського командування і воно вирішило припинити наступ на лінії Ярмолинці – Городок [52, кн. 2, с. 39-44].

Перепочинок протягом п'яти діб, що його мала українська армія, дав можливість впорядкувати перевтомлені війська і стабілізувати лінію оборони. За цей час частини УСС були переформовані у дві дивізії (10-у та 11-у) і разом

із кіннотою Ф. Бориса зведені у групу УСС. Тоді ж в районі Копайгорода до армії УНР приєдналася велика повстанська група отамана Ю. Тютюнника (3,5 тис. бійців), на основі якої було сформовано 5-у Селянську (в подальшому – Київську) дивізію [52, кн.2, с. 54].

16-17 липня 1919 року через Збруч перейшла вся УГА: 1-й корпус – біля Гусятина, 2-й – коло Скали, 3-й корпус – в районі Ніври й Кудриниць. Ця подія мала неабиякий вплив на подальший перебіг бойових дій. За різними підрахунками на Правобережжя прибуло 45-50 тис галицьких стрільців. Армія УНР нараховувала близько 35 тис. бійців [48, с. 63-65]. На думку М. Капустянського могла вийти «прекрасна комбінація» з'єднання акуратності й дисциплінованості галичан з ініціативністю, войовничістю та широким розмахом наддніпрянців, яка могла забезпечити успішне ведення бойових дій та досягнення перемоги [52, кн.2, с. 26-27]. У цей час успішні бойові дії проти більшовиків розгортали денікінці, в тилу Червоної армії активізувалися повстанці під керівництвом Н. Махна. Селянство України, незадоволене політикою «воєнного комунізму», масово поставало проти радянської влади. Це давало реальний шанс українській армії на проведення успішного контрнаступу на Правобережжі [66, с. 55].

Прихід галицького війська на Поділля сприяв підвищенню морального і бойового духу армії УНР, вселяв надію на успіх. Адже, попри нестачу озброєння та боєприпасів і обмундирування, Об'єднана українська армія тепер на більшовицькому фронті мала, хоч і не значну, але чисельну перевагу у живій силі.

Тим часом 18 липня «червоні» захопили Ярмолинці й Городок. Наступного дня командування УНР видало розпорядження запорожцям і Волинській групі вибити ворога з цих населених пунктів, а УСС, здійснюючи фланговий удар, мали допомагати цим групам. Виконуючи наказ, волиняни відбили Городок, здобули деякі трофеї, але під тиском ворога, до того ж не маючи підтримки з боку січовиків, змушені були відступити. Окрім цього ворог здобув 22 липня

Смотрич і Мар'янівку. Невтішна ситуація на фронті змусила українське командування долучити до боїв галичан.

26 липня розпочалася перша спільна бойова акція наддніпрянців і наддністрянців. Наступ проводився силами 2-го корпусу УГА та Запорізькою групою і корпусом УСС. Вже 29 липня галичани і наддніпрянці переможно вступили в Проскурів. Незабаром під контролем українців опинилася Деражня, Меджибіж, Летичів і переправи через р. Бужок [7, с. 17-22; 48, с. 73-75].

Паралельно з Проскурівською операцією Запорізька група армії УНР завдавала дошкульних ударів більшовикам на вапнярському напрямку [16, с. 40]. Головна роль у цих боях відводилася 3-ї дивізії під командуванням О. Удовиченка. Їй вдалося у важких боях відбити від більшовиків Комаргород, отримати значні трофеї (10 кулеметів та багато гвинтівок), що значно покращувало шанси на успіх у подальших боях, зокрема опанувати підступи до Вапнярки. Подальші атакувальні дії не забарилися. Згідно плану 7-й Синій полк мав атакувати з півночі, 8-й Чорноморський – з заходу, 9-й полк мав одночасно з наступом по залізниці Жмеринка – Вапнярка підтримувати 7-й полк і вести розвідку на Жмеринку, щоб вийти на контакт з групою Ю. Тютюнника. 17 липня зранку, наступом 7-го полку розпочалося виконання запланованого удару. Того ж дня його почин підтримав 8-й полк. Однак наступаючі наразилися на флангові удари «червоних» і змушені відступити перед переважаючими силами противника. Ці події показали, що сил для фронтальної атаки в підрозділів 3-ї дивізії недостатньо [90, с. 127-133]. Для того, щоб розбити ворога з мінімальними втратами, командування дивізії було змушене маневрувати та уникати фронтального удару на ворога, який буде боронити Вапнярський залізничний вузол за будь-яку ціну. Тактичних успіхів можна було надалі досягнути лише обхідними рухами, ударами по тилах ворога й по залізничному його сполученню з Одесою [49]. На 25 липня 3-я дивізія зайняла вихідне становище, пересунувшись головними своїми силами на лінію фронту: Вапнярка – Кислицьке – Томашпіль – Комаргород [90, с. 133].

Треба зазначити, що залізничні станції у тій війні мали дуже велике стратегічне значення, на станції Вапнярка сходилися залізничні шляхи на Жмеринку-Проскурів, Київ, Одесу, Умань. Фактично, здобуття Вапнярського залізничного вузла відкривало українцям шлях на Одесу та Умань, натомість втрата загрожувала наступом на Жмеринку, Проскурів та Київ.

О. Удовиченко прийняв рішення перейти до наступу, метою якого було опанування станції Вапнярка та найближчих околиць. Після низки боїв, 26 липня зранку підрозділи дивізії були готові розпочати заплановану операцію. Як показав досвід попередніх боїв, сили дивізії були слабкими в порівнянні з ворожими, які до того ж постійно підсилювались свіжими підрозділами, котрі прибували на станцію Вапнярка. Тому тактичних успіхів, за думкою командира дивізії, можна було здобути лише обхідними рухами, ударами по тилах ворога, та його залізничному сполученні з Одесою.

Для виконання директив командуючий дивізії підполковник О.Удовиченко мав у своєму розпорядженні до 2300 піхотинців, 100 кіннотників, 18 гармат (з них чотири гаубиці). Сили противника (45-а дивізія) були значно сильнішими: до 4000 бійців, 600 кіннотників, 15 гармат та 7 бронепоездів. Крім того, червоноармійці постійно отримували в незначній кількості підкріплення з Одеси. Проте у ворога, як зазначав О. Удовиченко, було одне слабе місце. Він вислав свої резерви на підкріплення «пачками». Цим скористалась 3-я дивізія, яка розбивала їх по черзі [91, с.113-115].

26 липня, згідно наказу, 9-й Стрілецький полк протягом дня вибив ворога з сіл Цапівка та Колоденка і почав наступ на станцію Вапнярка уздовж залізниці, але більшовики, підсилені резервами, відчайдушно боронилися і загальмували наступ українців. 8-й Чорноморський полк розбив ворога у селах Савчине та Нетребівка, здійснюючи наступ з заходу. 7-й Синьожупанний полк розпочав наступ о 9-й ранку і після бою захопив села Антопіль і Марківка на південь від станції Вапнярка.

Перебуваючи в с. Марківка, командир 7-го Синього полку О. Вишнівський отримав дані розвідки що на станції Вапнярка знаходиться тільки ворожий

резерв, основні сили червоних знаходяться на північний захід від станції, а село Вербове, яке прилягає до залізниці у трьох кілометрах від станції Вапнярка, вільне від ворога. Передавши Марківку Чорноморцям, командир Синіх прийняв рішення зробити ризикований маневр і непомітно для червоних зайняв с. Вербове. Вишнівського турбувало, щоб в процесі атаки його самого не атакували з тилу – з Крижополя. Тому на станцію Вапнярка був відправлений лише один курінь – 1-й курінь Спиридона Довгаля, один курінь залишено у резерві і ще один курінь виставлено проти можливих сил противника, які могли надійти з боку Крижополя [27].

1-й курінь, приховано пересуваючись, підійшов до залізничного шляху і, розгорнувшись у бойові порядки, почав атаку у бік станції. Червоні були зв'язані боєм з 9-м Стрілецьким полком, і коли їх тил атакували українці, це спричинило метушню та паніку. Під рушнично-кулеметним вогнем та обстрілом гарматної батареї Синіх, більшовики рятувалися втечею у напрямку ст. Христинівка, деякі з них обертались, стріляючи на ходу. Коли підрозділи 9-го Стрілецького полку увірвались до станції, її вже контролювали Сині.

Втрата Вапнярського залізничного вузла була для червоних болючим ударом, і вони кинули всі свої сили на його здобуття.

Становище 3-ої дивізії, після здобуття нею ст. Вапнярка, було важким. 7-й Синій полк і 8-й Чорноморський полк понесли, в боях за оволодіння Вапнярського залізничного вузла, значні втрати пораненими й вбитими. Серед тих втрат впадав у вічі досить великий старшинського складу. Дивізія була перевтомлена [90, с. 136].

На 27 липня головні сили 3-ої дивізії займали: 9-ий Стрілецький полк – станцію Вапнярка; 7-й Синій полк – с. Вербове і його район, до с. Марківка; 8-й Чорноморський полк – с. Марківка та її район. Головні сили червоних були скупчені в селах Крижопіль й Антонівка [90, с. 140].

Вночі з 27 на 28 липня радянські війська, одержавши підмогу в вигляді одного полку (до 2000 багнетів, командир Мішка Японець – відомий одеський бандит), 45-а дивізія знову атакує Вапнярку [52, кн.2, с.79; 91, с.115]. Їх

зустріли зосереджені там 2-й і 3-й курені 9-го піхотного стрілецького полку під командуванням Чміля. Бій завершився перемогою значно чисельнішого противника. Але вранці наступного дня українці зробили нову спробу оволодіти станцією Вапнярка. Цього разу перемогу святкували наддніпрянці [52, кн.2, с.79]. 27 липня червоноармійці розпочали наступ на Вербове, яке захищав 7-й Синій полк. Після артилерійської підготовки, з с. Крижопіль висунулися, одна за одною, довгі й густі лави червоних. Як пізніше виявилось, наступав 54-й комуністичний, ім. Леніна, полк – одна з кращих регулярних частин радянських військ, добре озброєна та обмудирована. Не зважаючи на наш гарматний, рушничний і кулеметний огонь, на втрати під час наступу, ворожі лави наближалися до позиції Синіх усе ближче й ближче. Нарешті, припинивши свій гарматний вогонь, червоноармійці кинулися в атаку. Їх одразу контратакували Сині. Дійшло до багнетного бою, в якому «червоні» зазнали поразки і почали втікати на ст. Крижопіль [90, с. 140-142].

У ніч з 27-го на 28-го липня, десь опівночі, з села Крижопіль вирушила довга колона червоноармійців, дійшла східною стороною залізниці до станції Вапнярка й атакувала 9-й Стрілецький полк. Після короткого бою, Стрільці залишили станцію, але ворог не довго втішався своєю перемогою. О 3-ій годині ночі, два курені Стрілецького полку, на чолі з полковником Чмелем, несподіваною для «спочивших на лаврах» червоних, вибивають бравурною атакою більшовиків із станції й відкидають їх знову до села Крижопіль. На третій день червоні пробують щастя на відтинку 8-го Чорноморського полку, в районі с. Марківка. На протязі цілого дня, 29-го липня, зранку до вечора, одна ворожа атака слідує за другою, але й тут їм не пощастило: Чорноморці відбивають усі атаки з великими втратами для ворога [90, с. 143].

На 4-й день оборонних боїв, о 4-й годині по полудні, «червоні» знову відновили свій наступ на позиції 7-го Синього полку. Нестача боєприпасів змушувала Синіх бути ощадними, зате гарматна їх батарея частувала наступаючі ворожі лави щільним і нищівним вогнем, а коли ті лави наближалися до позицій Синіх, то противник зазнавав втрат від рушничного і

кулеметного вогню. Усе ж, «червоних» було забагато й вони дійшли до самої позиції Синіх. У цей час командир 7-го Синього полку дав наказ перейти в контратаку. Разом із своїми куренями він кинув на червоних курінь 9-го полку, що його тримав у резерві, в балці, за правим крилом свого фронту. Цього, замаскованого балкою куреня «червоні» не бачили. Заскочений контратакою й появою нових українських вояків, ворог, що смакував уже перемогу, від несподіванки заметушився й деякі червоноармійці почали тікати. Це мало деморалізуючий вплив на інших червоноармійців, що спричинило паніку в їх рядах. Переслідуючи ворога, Синій полк зайняв, на плечах червоних, село Крижопіль. Поле бою було рясно усіяне пораненими й вбитими червоноармійцями. Втрати українців були значно меншими. Найбільшою з них було тяжке поранення бойового командира 1-го куреня 7-го Синього полку, сотника С. Довгаля.

Розбиті червоні частини, відступивши, зупинилися на станції Крижопіль і в її околицях. Переможні бої 3-ої дивізії за здобуття й оборону Вапнярського залізничного вузла обезсилила ворога і він, чекаючи на нове підсилення, що формувалося в Одесі, тримався пасивно. 3-я дивізія, після поважних втрат під час боїв, була не в кращому стані фізично, але міцнішою духом. Після короткого перепочинку і перегруповання сил 8-й Чорноморський полк несподівано для червоних атакою, захопив ст. Крижопіль, де поповнив на покинутому складі свої боєприпаси [90, с. 143-144].

Слід відмітити, що ці бої йшли майже безперервно чотири дні, ще й при дощовій погоді [109, кн.2, с.80]. Таким чином, поставлене завдання 3-а дивізія виконала. За героїчні бої під Вапняркою, надзвичайну стійкість та витривалість 3-ї дивізії, їй дали назву «Залізної» [43].

2 серпня 1919 року основні сили 3-ої дивізії займали фронт по лінії Свобода Крнклівська – с. Жидівка, тримаючи резерв і штаб дивізії в М'ясківці. Головні сили «червоних» тримали фронт на лінії сіл: Попелюхи – Ставки – Христищі – Дмитрашівка; штаб кінної бригади Котовського в м. Піщанка. Командування 14-ої радянської армії настирливо намагалось розбити 3-ю

дивізію, відбити станцію Вапнярка, обсадити станцію Жмеринка і, маючи вільний залізничний шлях Одеса – Вапнярка – Жмеринка, атакувати тили Київської групи військ УНР [90, с. 145].

На початок серпня 1919 року, в результаті отриманих перемог, об'єднані українські армії здобули плацдарм для подальших наступальних операцій. Він розташовувався з півночі по лінії р. Бужок (УСС), Меджибіж (21-а бригада УГА), Деражня (7-а бригада УГА), околиць Жмеринки (група Ю. Тютюнника); з півдня і заходу його межі проходили по річках Дністер і Збруч, зі сходу – по лінії Вапнярка – Яруга (3-тя дивізія УНР). З розширенням плацдарму та захопленням важливих стратегічних напрямків перед українськими арміями постало питання про проведення більш широких генеральних наступальних операцій [48, с. 78].

Навколо вибору напрямку головного удару розгорнулась велика полеміка. Галичани були за наступ на Одесу, через яку можна було мати зв'язок з європейськими країнами, поповнити матеріальні ресурси. Частина керівництва Наддніпрянської армії і С. Петлюра особисто обстоювали київський напрямок (їх аргументи: здобуття Києва – великий політичний, моральний успіх, велика економічна база). У результаті досягли компромісу: наступати мали на Київ, не залишаючи поза увагою Одеси. Спочатку галицьке керівництво хотіло, щоб наступ на Київ проводила армія УНР. Однак без дивізії О. Удовиченка, прикутої коло Вапнярки, сил у неї не вистачало. Крім того, її слід було підсилити одним із галицьких корпусів. Галичани не заперечували проти такого плану. Вони розуміли, що звільнення Києва при допомозі УГА буде мати велике політичне і моральне значення для всієї України, і справи визвольної війни [29, с. 452-453; 48, с. 79; 98, с. 208]. Виходячи з таких міркувань, штаб Дієвої армії 30 липня 1919 року видав директиву (Ч.2067/К) щодо загальних наступальних операцій на Київ–Одесу, початок яких припадав на 2 серпня. За цим планом, на першому етапі 2-й галицький корпус спільно з січовиками мав наступати на Старокостянтинів – Кульчин, з виходом на р. Хомору. Іншим корпусам поставили завдання просуватися через Летичів – Літин на фронті

Янів – Уланів – Любар. У подальшому передбачалось розгорнути два корпуси УГА на лінії Козятин – Бердичів – Житомир, а 2-й корпус – в районі Шепетівки для підтримки наступу на Коростень, а запорожці, здобувши Вінницю, мали прикрити правий фланг наступаючих на Київ українських військ. Групі отамана Ю. Тютюнника, яка наступала на Брацлав – Христинівку, поставили завдання прикрити лівий фланг військ О. Удовиченка. Волинську групу та частини УСС відвели в резерв. В одеському напрямку (Південна чи Східна група) передбачалося групою військ планувалося опанувати лінію Вапнярка – Христинівка, щоб в подальшому здобути Бобринську і відрізати 14-у армію «червоних» від Києва [52, Кн.2, с. 103-104]. Проте за тих умов, коли належним чином не сформувалось загальне керівництво об'єднаних українських військ із представників обох армій, говорити про широкомасштабну наступальну операцію було нереально [48, с. 79; 82, с. 67].

Після успішного проведення Проскурівської наступальної операції головну увагу було приділено здобуттю важливого стратегічного та залізничного вузла – Жмеринки, що й було зроблено 9 серпня. У цей час Запорозька група, яка просувалась до Літина, разом з 6-ю галицькою бригадою 10 серпня, після запеклого бою з більшовицьким ар'єргардом, який мав на озброєнні 5 бронепоездів, оволоділи Вінницею. На півночі 2-й корпус УГА та корпус УСС успішно розгорнули наступ Старокостянтинів – Шепетівку [7, с. 23-25; 48, с. 81-83].

На південному одеському напрямку 3-я дивізія О. Удовиченка впродовж початку серпня прикривала Вапнярку і зміцнювала своє становище. На цій ділянці фронту тривалий час був спокій. Лише 9-10 «червоні» безуспішно спробували атакувати позиції удовиченківців [52, кн.2, с. 126].

Отже, перша частина вище зазначеного плану, викладеного в директиві Штабу була виконана, хоч і з певними змінами (див. Додаток А).

Розширення району базування українських армій дозволило їм перейти до втілення в життя ідеї загального наступу на Київ – Одесу. Для з'ясування військово-оперативної ситуації, що склалася, та уточнення плану подальшої

боротьби 10 серпня у Вінниці відбулася нарада представників урядів УНР і ЗУНР та командування обох армій, на якій знову постало питання вибору напряму головного удару. 11 серпня було створено Штаб об'єднаної української армії, начальником якого призначили отамана М. Юнаківа, генералом-квартирмейстром – галичанина В. Курмановича [48, с. 83].

12 серпня штаб поставив завдання наступати на Київ – Одесу трьома ударними групами. До середньої групи, якою командував галицький генерал А. Кравс, увійшли 1-й та 3-й корпуси УГА (без однієї бригади 3-го корпусу) і Запорозька група. Це військове угруповання планували задіяти в напрямку на Київ, першим завданням якого було зайняття району Сквир – Козятин – Бердичів, з блокуванням Житомира. Північний напрямок забезпечував 2-й корпус УГА (йому підпорядковувався корпус УСС), під загальним командуванням полковника А. Вольфа. Його завданням було зайняти Шепетівку і наступати на Житомир. Південний напрямок дістався армії УНР. Для її підсилення виділили 11-у галицьку бригаду. Це угруповання, очолюване отаманом В. Тютюнником, отримало завдання здобути район Бірзула – Умань – Володарка. Розмежовуючими лініями між угрупованнями стали Жмеринка – Липовець – Біла Церква, східніше середньої групи, і Деражня – Краснопіль – Житомир – західніше. Сподівання на успіх українського командування підкріплювалися сприятливою стратегічно-політичною ситуацією. Об'єднана українська армія мала лише одного супротивника. Румунія і Польща займали нейтральну позицію, а Добровольча армія генерала А. Денікіна була далеко від театру майбутніх бойових дій. Головна увага Антанти була прикута до «білих».

Отже, у ході безперервних боїв Об'єднана українська армія здобула ряд перемог, які дозволили їй розгорнути широкомасштабний наступ на Київ – Одесу.

Таким чином, УНР, опинившись в скрутному воєнно-політичному становищі, опинившись перед катастрофою, затиснена Червоною армією на невеликій території, реорганізувавши свою армію, змогла, ціною надзвичайних зусиль врятуватися від поразки. Цьому посприяло прибуття з-за Збруча УГА.

Спільними зусиллями армія УНР та галицьке військо змогли створити сприятливі умови для розгортання наступу на Київ – Одесу та сподіватися на кінцевий успіх задуму

РОЗДІЛ 3

БОЙОВІ ДІЇ НА ОДЕСЬКОМУ НАПРЯМКУ В СЕРЕДИНІ СЕРПНЯ – ПОЧАТКУ ВЕРЕСНЯ 1919 РОКУ

3.1. Серпневий наступ на Бірзулу і Христинівку

Відповідно до генерального плану (директиви від 30 липня та наказу по війську від 12 серпня) південне угруповання армії УНР 13 серпня 1919 року розгорнуло наступальну операцію на одеському напрямку.

На середину серпня це угруповання налічувало 18-20 тис вояків. Театр бойових дій для такої незначної кількості був досить великий. Проти одеської групи діяла 14-а Червона армія, ударну силу якої на українському фронті становила 45-а дивізія. За даними М. Капустянського противник переважав українські війська більш ніж в двічі [52, кн.2, с. 142].

Ситуація ускладнювалася тим, що на фронті на той час оперувала лише 3-я Залізна дивізія. Київська дивізія (колишня повстанська група Ю. Тютюнника) знаходилася в районі Ворошилівка – Тиврів, 9-а Залізнична дивізія була доволі слабкою і малочисельною і зосереджувалася в Жмеринці. Там же знаходилася 11-а галицька бригада, приділена як підсилення до одеської групи. 2-а дивізія (Січ), в силу отаманії і ліквідації її командира Божка, була повністю деморалізована. В Війтівцях зосереджувалася Волинська група, що перебувала в стані доукомплектування і реорганізації. Її командний склад (командир Осмолівський та начштабу Мишковський) активно займався відновленням і посиленням її боєздатності. Загальне командування здійснювали командувач армії УНР В. Тютюнник та начальник штабу Сінклер. Фактично сили українських військ на одеському напрямку були невеликими, до того ж розпорошені. А на них покладалися важливі завдання [52, кн.2, с. 148-149].

Слід зазначити що командування групи чудово розуміло усю складність ситуації і намагалося її виправити. Так, наприклад, вони ще на нараді в Кам'янці-Подільському просили підсилення у вигляді двох галицьких бригад. В. Сінклер переконував, що армія УНР не може повністю охопити належним

чином всю ділянку фронту. Однак Штаб Головного отамана таке прохання не задовольнив, мотивуючи це тим, що галичани потрібні для успішного наступу на Київ. Врешті прийшлося задовольнитися лише однією 11-ю бригадою галичан [52, кн.2, с. 150].

Штаб Головного отамана С. Петлюри чудово розумів, що в умовах руху українських військ на Київ та під загрозою ударів Добровольчої армії А. Денікіна 12-а Червона армія, її Південна група (45-а, 47-а і 58-а дивізії), котра оперувала у південній частині Правобережжя, щоб уникнути оточення мала відступати на північ, або прийняти бій і капітулювати [23; 24; 90, с. 147].

Командування УНР вирішило перетнути шляхи відступу «червоних» і тому намітив два напрямки удару: безпосередньо Одеський та Христинівський. На Володарку, через брак сил, військ не виділили. Резерв вирішено зосередити в Жмеринці. На першому напрямку мала діяти група під командуванням О. Удовиченка (3-я «залізна» дивізія, 9-а дивізія та 11-а бригада УГА), котра отримала наказ наступати на Бірзулу. На Христинівку мали наступати підрозділи під командуванням Ю. Тютюнника (5-а і 12-а дивізії). План передбачав контроль над важливими залізничними вузлами Вапнярка і Христинівка, зосередження резервів для майбутнього маневру і прикриття наступу головної (центральної) групи на Київ [52, кн.2, с. 150-151].

14 серпня 3-я Залізна дивізія несподівано для «червоних» перейшла в наступ. В перший же день 7 Синій полк наштовхнувся на опір найкращого підрозділу «червоних» - полку ім. Леніна. Умілим маневром, фланговим ударом противник був вибитий зі своїх оборонних рубежів [90, с. 147-148]. Однак противник кинув в бій нові сили. Запеклий бій, без успіху для «червоних», продовжувався до вечора. Контратакуючи противника полк Синіх змусив противника відступити до ст. Попелюхи і віддати українцям Піщанку. Спроба виправити ситуацію завдяки удару кінноти Котовського теж успіху більшовикам не принесла. Інші полки 3-ї Залізної дивізії в цей день наступали не так успішно.. «Того знаменного дня, 14 серпня 1919 року – як зазначав О. Удовиченко – 7-й Синій полк перевищив сам себе: на протязі дня пройшов із

боєм 17 кілометрів, розбив численно міцнішого ворога і здобув два села і містечко [90, с. 149]. Не зважаючи на перемогу, ситуація на нашому фронті не була для Синіх сприятливою, адже вони врзалися в позиції противника і підставили під удар свої фланги.

Зранку, 15 серпня, планувалося вибити червоних із с. Дмитрашівка 9 Стрілецьким полком і захопити Попелюхи 8-м Чорноморським полком. Вирівнявши таким чином фронт, 3-я дивізія мала продовжувати наступ у напрямку на Бірзулу. Більшовики перекреслили цей план, атакувавши 7 полк, о. 5 год. ранку, 15 серпня, водночас із фронту й обох флангів полку, намагаючись у той спосіб оточити Синіх. Зваживши на таку загрозу, Синій полк, після короткого ар'єргардного бою, залишив м. Піщанка й зайняв оборонну позицію на лінії висоти 140.8. 6-та сотня, що була в ар'єргарді, втратила 12 вбитими й пораненими. Останніх червоноармійці, після жахливих знущань, добили. Поранення отримав командир полку полковник О. Вишнівський. Його замінив полковник Магєровський. Вранці 16 серпня Синій полк захопив м. Піщанка. Того ж дня, 9-й Стрілецький полк таки здобув с. Дмитрашівка [90, с. 149].

Після захоплення 9 Стрілецьким полком с. Дмитрашівка, 3-я дивізія знову рушила вперед. 8 Чорноморський полк перейшов до наступу з району ст. Крижопіль на південь, як і перед тим, вздовж залізниці. Поволі, з безперервними боями, Чорноморці продавлювали опір противника, захоплюють ст. Попелюхи й наближаються до ст. Рудниця. На протязі кількох діб йшов завзятий бій з ворогом, що вперто боронив станцію. Нарешті, ціною важких втрат, Чорноморці вибили противника із ст. Рудниця [90, с. 150].

Таким чином, в кількадеennих важких боях 3-я дивізія завдала ворогові поразки і змусила його відступити на південь на 15 верст. В результаті наступу удовиченківці здобули ст. Рудниця.

Такий перебіг бойових дій змусив «червоних» активізувати свої дії [9; 13; 24]. Ввечері 16 серпня, отримавши підкріплення, вони почали контрнаступ на широкому фронті, намагаючись за допомогою своєї кінноти завдати флангових

ударів. Бої йшли з перемінним успіхом. Українські підрозділи несли важкі втрати, зокрема загинув командир 8 полку Царенко.

Завдання 9 Стрілецького полку, після захоплення ним с. Дмитрашівка, допомогти Синім здобути м. Піщанка, стало неактуальним, бо Синій полк дав собі раду сам. З огляду на це 9 полку наказано вирушити до ст. Кодима й обхідним маневром атакувати тил червоних із півдня, щоб допомогти 8 Чорноморському полкові, що в наступі на станцію Кодима зустрів великий опір піхоти й броневиків противника.

Простір поміж Піщанкою, Дмитрашівкою й залізницею, як і далі на південь, був покритий лісами, з рідкими путівцями, що вели до станції Кодима. Вирушивши з с. Дмитрашівка, 9-й полк мав пройти до 25 км, щоб підійти до ст. Кодима з півдня, тому командир полковник Мацак вирішив зупинитися в лісі, за кілька кілометрів до станції, плануючи після перепосинку, наступним ранком здійснити атаку. На жаль командир полку, вважаючи себе убезпеченим у лісі, не організував охорону і не надіслав розвідку до станції, і тому не знав, що вночі туди прибуло підкріплення з Одеси. Маючи відомості про розташування українців воно несподівано напало на 9 Стрілецький полк. Розпочався важкий нічний бій у лісі. Полковник Мацак втратив керування своїм підрозділом. Окремі групи пробивалися в напрямку с. Дмитрашівка [90, с. 151-152].

Тим часом 7 Синій полк продовжував свій рух до с. Безштанкова, змітаючи по дорозі окремі більшовицькі підрозділи і, без особливих перешкод, зайняв це село. Полковник Магеровський продовжував рух, водночас намагаючись нав'язати зв'язок із 9-м полком, але замість Стрільців виявив обхід свого лівого крила колоною червоноармійців. Під загрозою удару в свій тил, він повернув полк Синіх у напрямку р. Дністер – м. Ямпіль, відірвавшись у той спосіб від «червоних». Відступаючи, 7 полк був зненацька атакований червоним партизанським відділом Криворучка, але відповів таким контрударом, що партизани зникли в невідомому напрямі. Відірваний від решти дивізії, полковник Магеровський не мав змоги зв'язатися зі штабом дивізії. Однак, дійшовши до Дністра він повернув полк і всією силою вдаривши по

«червоних», погнав їх у напрямку на Кодиму. 11-а галицька бригада тим часом знаходилася в резерві і оберігала тили дивізії [90, с. 153-154].

Комдив наказав 9 полку відновити наступ на Кодиму. Бій затягнувся до ранку. Не відомо як би довго він тривав, якби раптова стрілянина в тилу ворога не змусила «червоних» до спішного відступу. Була це несподіванка не тільки для ворога, але й для українців. Хто зчинив стрільбу – було невідомо. Чорноморський полк використав цей момент, щоб атакувати станцію і змусив противника залишити ст. Кодиму. Трофеями Чорноморців були полонені й вантажні вагони з різним майном.

Виявилося, що 7 Синій полк, переслідуючи ту більшовицьку частину, що загрожувала його запіллю, в напрямку на Кодиму, опинився в тилу того ворога, що бився з 9 Стрілецьким полком. Несподівана поява Синього полку та його тилова атака, допомогли 9 полку чорноморців захопити цю вадливу станцію.

3-тя дивізія розбила ворога й відкинула його на південь, але не знищила. Після цієї перемоги, стан дивізії був загрозливий. Фронт її розтягнувся на майже 25 кілометрів. Вона була обезкровлена великими втратами, змучена, без забезпеченого запілля й постачання; дошкульно відчувався брак амуніції, а поповнення не було [90, с. 155-156].

Штаб наддніпрянської армії розуміючи усю складність ситуації почав вживати заходів щоб допомогти своїй самій боєздатній дивізії. Відповідно до його розпорядження командуючий Київської дивізії Ю. Тютюнник відправив удовиченківцям половину свого вогневого боєзапасу. Певна частина боєприпасів надійшла із складів армії в Могилеві-Подільського. Окрім того на підмогу було направлено 11-у галицьку бригаду, з приходом якої у вечері 19 серпня ситуація покращилася [52, кн.2, с. 152]. Отримавши підкріплення та боєприпаси удовиченківці з галичанами вибили ворога з Крижополя та Гарячківки й потиснули його на південь. Трофеями став радянський обоз, кулемети. Були й полоненні червоноармійці [52, кн.2, с. 152].

20 серпня 12-а Червона армія отримала наказ прориватися на північ [21]. Тому відповідно до цього, вона наступного дня поновила свої атаки. У важких

боях втратив свою боєздатність цілий курінь 11-ї бригади галичан. Наступ противника припинився лише з настанням ночі.

Майже одночасно з удовиченківцями (на день пізніше) свій наступ, використовуючи залізницю Вапнярка – Христинівка, проти більшовиків розпочала Київська група Ю. Тютюнника. Маршрут пролягав через Гайсин і Брацлав. Слід зазначити, що велику підтримку наступаючим військам надали повстанці навколишніх сіл, які вибили більшовиків з Христинівки і Умані, змусивши їх відступити в напрямку Погребище.

У цьому районі, як зазначав М. Капустянський, зібрався цілий букет отаманів: «Тут опинився організований відділ Павловського, що з пропозиції пполк. Удовиченка вирушив із Вапнярки на Христинівку. Так само сюди відійшов нестриманий і палкий отаман Зелений, що користувався такою любов'ю й пошаною буйної Таращі і раніше виступав проти наших військ. В Умані перебувало ще кілька ватажків меншого калібру» [152, кн.2, с. 152].

19 серпня одна з дивізій Ю. Тютюнника без бою підійшла до Умані. А наступного дня вся група зосередилась у районі Христинівка – Умань – ст. Яроватка. Ю. Тютюнник із штабом дістався на ст. Христинівку. Командуючий групи почав вимагати підлеглості собі з боку всіх отаманів і їхніх загонів. Слід зазначити, що Ю. Тютюнник не зумів знайти спільну мову з повстанськими отаманами, почав вимагати підлеглості собі з боку всіх отаманів і їхніх загонів, отамани ж не дуже мали бажання спільно діяти і підпорядковуватися комусь. Не всім отаманам це сподобалось і деякі з отаманів відмовилися виконувати розпорядження Ю. Тютюнника зі своїми загонам. Серед них був і отаман Зелений, який подався з своєю повстанською дивізією на північ – на Білу-Церкву, щоб через Канів ударити на Київ [52, кн.2, с. 152-153].

21 серпня відділи Ю. Тютюнника вирушили на Шполу, що фактично ознаменувало вихід в призначений командуванням армії УНР район. Ввечері вони вже були в Христинівці [52, кн.2, с. 153].

Зазначені дії були серйозним успіхом, адже унеможливлювали просування підрозділів Червоної армії залізницею Христинівка – Козятин. А панцерні потяги Київської групи з авангардом просунулися в напрямку на Шполу.

Трохи гірша була справа на одеському напрямку. Там, після тижневих упертих боїв, Вапнярська група, нарешті, лишилася на вихідному становищі. Захопити Бірзулу й розбити ворога не пощастило. Тут виявилися значні сили більшовиків. Вапнярська група була дуже виснажена попередніми боями. Обнадійливим було те, що резерви підходили до Жмеринки.

Аналізуючи ситуацію що склалася М. Капустянський вважав, що існуючі труднощі 3-ї дивізії О. Удовиченка мали на те свої причини. Адже він дещо поспішив із своїм наступом, мав наступати лише тоді, коли Ю. Тютюнник взяв би під свій контроль Брацлав. Проте, енергія, витривалість та активність Залізної дивізії, на його переконання, заслуговує бути відзначеною [52, кн.2, с. 153]. Також відзначенню підлягає її 11-а галицька бригада, яка вчасно підійшла і допомогла удовичківцям.

Сильний натиск більшовицьких частин на вапнярському напрямку і виявлення їхніх значних резерв у районі Бірзула-Вознесенськ могли спричинитися до прориву «червоних» на Жмеринку і захоплення ними хоча б навіть тимчасово цього важливого залізничного вузла, що мало б негативні наслідки для успішного наступу на Київ. Тому штаб Головного отамана С. Петлюри з занепокоєнням слідкував за Одеським напрямком, маючи сумніви, що виділені сили справляться зі своїми завданнями. Начальник штабу М. Юнаків вважав за необхідне, щоб армія УНР негайно перейшла в наступ проти Вапнярської групи більшовиків. Волинську групу, на його погляд, найдоцільніше перевести на Христинівку і звідти вже діяти нею на ліве крило ворога. В маневрі мусить узяти участь також група Ю. Тютюнника. Безпосередній захист Жмеринки доручити УГА.

Штаб Наддніпрянської армії трохи спокійніше оцінював ситуацію: він теж мав на думці перейти в загальний наступ, але лише по завершенні зосередження свого маневреного резерву – Волинської групи. Волинців небажано перевозити

на Христинівку, бо червоні лише за 18 верст від Вапнярки, де точаться уперті бої; а перевезення залізницею йде дуже мляво. Крім того, неможливо, поки не з'ясовано наших взаємовідносин із Добрармією, щоб Київська група звільнила напрямок Христинівка-Шпола [52, кн.2, с. 158-159].

Отже, серпневий наступ Східної групи на одеському напрямку виявився успішним. Наддніпрянці і галичани завдали серйозної поразки 12-й Червоній армії, але водночас повністю реалізувати поставлені завдання не змогли.

3.2. Розгром Вапнярського угруповання Червоної армії

23 серпня штаб армії УНР своєю директивою поставив своїм частинам на Одеському напрямку нові завдання:

1) групі Удовиченка (3-тя дивізія, 11-та Галицька бригада і 9-та Залізнична дивізія) активно прикривати Вапнярський вузол.

2) Волинська група скупчується в районі Тульчин-Кирносівка (вихідне становище для маневру). До неї приєднується 2-га дивізія, що ще була на поході із Жмеринки в Тульчин; вона входить у підлеглисть штабові Волинської групи.

3) Київській групі, для дальшого забезпечення Христинівського напрямку, обсадити Умань однією дивізією.

Планувалося до 27 серпня закінчити перегрупування і тільки тоді всіма силами почати маневр щодо знищення Бірзульської ворожої групи, що билася з Удовиченком [52, кн.2, с. 159]. Однак активність 14-ї Червоної армії внесла свої корективи.

З 23 по 26 серпня на вапнярському напрямку розгорнулися уперті бої. Радянські підрозділи, виконуючи розпорядження про прорив на північ на з'єднання з 14-ю армією [22], користуючись своєю чисельною перевагою, намагалися проломити оборону групи Удовиченка, продертися на Вапнярку і далі на Жмеринку. Деякі місцевості переходили двічі-тричі з рук до рук. «Червоні», для підтримки свого наступу, вислали партизанський відділ Криворучка в тили Удовиченкові. Для його ліквідації довелося зняти з фронту

один полк 3-ї дивізії і відрядити один курінь новоприбулої Північної дивізії [52, кн.2, с. 160].

Ворог весь час отримував підкріплення з спід Одеси. О. Удовиченко, знесилившись в боях, прохав підсилити його якою-будь частиною, наприклад, Північною дивізією. Штаб армії тримався свого плану – не витрачати резерв на підтримку Удовиченка з фронту, а ввести в бій усю Волинську групу, лише по завершенні її зосередження згідно плану. Тим часом на напрямку Умань-Вознесенськ передові українські частини уже ввійшли в контакт із розвідкою 58-ї радянською дивізією [52, кн.2, с. 160].

Таким чином, до 27 серпня противник не спромігся прорватися на Вапнярку. У цьому групі Удовиченка допомогла та обставина, що не ввів в бій всі сили 58-ї та 47-ї дивізій. У цей час розвідка Ю. Тютюнника зустрілися з добровольцями на Квітківському напрямку [52, кн.2, с. 160].

Попри те, що зосередження всіх сил Волинської групи доходило до кінця (окрім 4-ї дивізії, яка була на підході), чекати далі було небезпечно. Ворог міг випередити з наступом. В певній мірі обнадійливим був факт того, що денікінська Терсько-Кубанська пластунська дивізія під Христинівкою займала нейтралітет в українсько-більшовицькому протистоянні, що давало, не без застережень, сподіватися на угруповання Ю. Тютюнника. Тому командування армії УНР прийняло рішення бити по черзі ворожі дивізії, починаючи з найнебезпечнішої для неї.

26 штабом армії УНР для підрозділів Одеського напрямку видано директиву ч.2240-к. Сутність її полягала в наступному: вся наддніпрянська армія переходить у наступ для знищення Вапнярської ворожої групи. Надалі «малося, просунувшись наперед, посісти рубіж Рибниця (що на Дністрі) – Бірзула – Ольвіополь і проробити собі вільні шляхи на побережжя Чорного моря. Наступ починають разом усі три групи. Удовиченко – вздовж залізниці, Волинська група зосереджується в районі Верхівка-Ободівка, виграє фланг червоної Вапнярської групи і, просунувшись далі на південь, круто повертає на захід і б'є по правому крилу й тилу 45-ї совєтської дивізії й відтинає її від

Бірзули. 4-та дивізія Волинської групи в резерві ШНА. Ю. Тютюнник забезпечує ліве крило НА. Він прямує на південь – на Голованівськ-Ольвіополь і своїм наступом стримує 58-му сов. Дивізію» [52, Кн. 2, с. 169].

27 серпня бойові дії поновилися. Знову група Удовиченка змушена була відбивати наступ переважаючих сил противника. Головні дії розгорнулися на її правому фланзі, який змушений під тиском противника дещо відступити. Окрилений успіхом противник у наступні дні завдав потужного удару по лівому крилу удовиченківців, завдавши значних втрат 11-й галицькій бригаді та 8-у полку 3-ї дивізії. Підрозділи Удовиченка щоб виправити ситуацію змушені були піти в контрнаступ.

Зорганізувавши сильну й численну Вапнярську групу – біля 10 тис багнетів і шабель – більшовики намагалися за всяку ціну прорватися на Вапнярку і далі на Жмеринку. В той же час 58-а дивізія мала наступати на Голованівськ і далі на Христинівку – Теплик. 47-а дивізія мала підтримувати Вапнярську групу. Бригада цієї дивізії і вела бої з Північною і 2-ю дивізіями.

Станом на вечір 30 серпня на вапнярському напрямку утворилася загрозлива ситуація. Група Удовиченка виснажена й ледве-ледве тримається. В деяких місцях на її лівому крилі ворог досяг успіхів, втрачено 4 гаубиці і 5 легких гармат, пошкоджено 2 панцерних потяги. Враховуючи це О. Удовиченко вирішив вночі залишити позиції і відступити. В результаті цих жорстоких боїв було залишено Крижопіль і розпочато евакуацію Вапнярки [52, кн.2, с. 169].

Водночас, як виявилось, становище на вапнярському напрямку було не безнадійним. Адже Волинська група вже почала свій маневр. Штаб цієї групи скерував першу дивізію на Кодиму, другу – на Рудницю. 4-та дивізія, за розпорядженням командування армії УНР, зосередилася північніше 11-ї галицької бригади, таким чином прикриваючи ліве крило групи Удовиченка. А бригада УСС була уже в Жмеринці, в ешелонах [52, кн.2, с. 169].

Тим часом Київська група, що була в Умані (5-а дивізія) та Тальному (12-а дивізія) розпочала свій рух на південь плануючи досягти району Голованівська. Цей маневр розпочала 28 серпня 12-а дивізія. 5-та дещо затрималася, бо чекала

повстанців Волинця, – який мав до неї приєднатися з своїми загонами. Ю. Тютюнник планував до 30 серпня досягти Голованівська обома дивізіями. Свій Штаб він переводив залізницею в Гайворон, а сам залишився при 5-й дивізії. Назустріч Київській групі швидко рухалась 58-а радянська дивізія, і теж двома колонами: менша йшла на Юзефпіль – Покотилів, більша – на Голованівськ, за ними – обоз. Незабаром розпочалися зустрічні бої, що розгорнулися в районі Головинська (5-а дивізія), і Покотиліві – 12-а дивізія [52, кн.2, с. 170].

31 серпня штаб наддніпрянців видав черговий наказ ч.2254/К про ліквідацію ворожої Вапнярської групи. Відповідно до нього група Удовиченка, у той же день, за підтримки 4-ї дивізії, просунулася вперед. Але ворог міцно тримався на своїх рубежах. До полудня 1 вересня бої досягли своєї кульмінації.

Ворог зробив останню спробу прорвати фронт і «прожогом кинувся вперед». «В 9-му полку забито командира куреня і всіх сотенних командирів. Призначених під час бою нових сотенних командирів теж було всіх забито. Командира 7-го полку двічі поранено». Великі втрати мала й 11-та галицька бригада, яка завзято билася поруч з 3-ю дивізією. Ціною надзвичайних зусиль наступ ворога було відбито. Тим часом 4-та дивізія з півночі почала обхід його позицій. Несподівано у «червоних» «почалась якась метушня на фронті. Далеко в тилу почали грати наші гармати й скоростріли, було чути сильні вибухи... То Волинці вдерлися на вороже запілля» [52, кн.2, с. 170-171].

Паралельно з цими подіями 2-а дивізія УНР 30 серпня почала наступ на Рудницю, але контрударом свіжих більшовицьких сил її було відкинено, і лише після значних зусиль та підтримки з боку 4-ї дивізії, 1 вересня Рудниця була захоплена. Зовсім інакше діяла 1-та Північна дивізія під керівництвом Ярошевича. Вона вже 30 серпня вибила ворожий відділ із Чечельника і захопила полонених; 31 серпня Північна дивізія, виставивши заслон на лівому фланзі, сміливо просувалася вперед. Наступного дня, після важкого бою, вона захопила ст. Кодиму. Сполучення Вапнярської ворожої групи й 47-ї дивізії було перервано. 4-та дивізія, як вище зазначалося, теж енергійно й успішно

наступала вперед [52, кн.2, с. 171]. 2-го вересня і ранком 3-го спільними зусиллями груп Волинської й Удовиченка, за підтримки повстанців, розгорнулося переслідування ворога. Це був визначний успіх [6].

Вапнярську ворожу групу було повністю розбито. Чималими були трофеї: два цілих, незіпсованих панцерних потягів, гармати й кулемети, безліч обозу й різного майна. Крім того, червоні залишили значну кількість військового майна в Бірзулі, а також понад 3 тис полонених [52, кн.2, с. 171]. Шлях на Одесу був вільний. Проте, потрібно було поспішати, бо на тили Волинської групи насувалася 47-а дивізія «червоних», а 58-а дивізія перемогла Ю. Тютюнника й тиснула на Христинівку. Ліквідувавши Вапнярську ворожу групу командування вирішило повернути групу Удовиченка (3-тя дивізія й 11-та галицька бригада), підсиливши бригадою УСС схід, вдарити по 47-й дивізії «червоних» та допомогти Ю. Тютюнникові. Київській групі поставлено завдання тримати в своїх руках Христинівку, чого б то не коштувало. Сюди на допомогу посиляється три панцерні потяги. Волинська група наступала на південь, на Бірзулу. Крім того, командування армії УНР звернулося з проханням до Штабу Головного отамана С. Петлюри підтримку у район Христинівки свіжих сил щоб відрізати відступ «червоним» 47-й і 58-й дивізіям, і по можливості оточити і знищити.

Однак вдалася в знаки чисельна перевага (майже втричі) 47-ї, 58-ї та решток 45-ї радянських дивізій над силами групи Ю. Тютюнника. Противник вдалими маневрами і контратаками змусив це українське угруповання відійти до ст. Христинівка, а сам зумів проскочити через нейтральну смугу між українською і денікінською арміями в напрямку на Попельню та далі на Коростень, де вони з'єдналися з 14-ю Червоною армією [52, кн.2, с. 171-172].

Отже, розгром Вапнярської групи «червоних» відкрив перед Об'єднаними українськими арміями шлях на Одесу.

Таким чином, бойові дії на одеському напрямку в середині серпня – початку вересня 1919 року, що мали запеклий характер завершилися розгромом

Південної групи 12-ї Червоної армії, що відкривали перспективи успіху на Одеському напрямку.

РОЗДІЛ 4

ЗМІНА ВОЄННО-СТАТЕГІЧНОГО СТАНОВИЩА

4.1. Воєнно-політичне становище УНР у вересні 1919 року

Розгром Вапнярського угруповання Червоної армії дався для наддніпрянців і галичан дуже важко. Далися взнаки великі втрати та величезна втома.

Армія УНР провадила бойові дії на Правобережній Україні, а білогвардійські війська билися проти більшовиків на теренах південної Росії та сходу України. Скориставшись тим, що Червона армія на півдні веде бої проти української армії, білогвардійці висадили десант на Чорноморському узбережжі й 23-25 серпня оволоділи Миколаєвом, Херсоном і Одесою [66, с. 55-56].

У той же час дипломатичні кола Антанти не виключали можливості використання української армії у боротьбі з більшовиками. Вони вказували керівництву ЗСПР на те, що військова співпраця з урядом УНР могла б суттєво збільшити шанси на перемогу над більшовиками. Білогвардійські ж представники скептично поставились до можливостей такої співпраці.

Військові сили УНР, затиснуті більшовиками у південно-західному регіоні Поділля, здавались росіянам надто незначними у порівнянні з багатотисячними арміями ЗСПР, що переможно просувались до Москви. Тому не дивно, що будь-які перемовини Денікіним відкидалися. Стосувалося це навіть тоді, коли пропонувалися доволі непогані перспективи. Яскравим прикладом цьому можуть слугувати переговори у Кам'янці-Подільському. Так, наприкінці липня 30 липня 1919 року на нараді в штабі армії УНР українська сторона запропонувала представникам антантівської військової місії свій план ведення воєнних операцій проти більшовиків за участі поляків і денікінців. С. Петлюра, з властивою йому експресивністю, змалював грандіозні плани боротьби українських армій з більшовизмом. Згідно поданої пропозиції передбачалось наступне: 1) українська армія звільняє Правобережну Україну, виходить на

Лівобережжі на лінію Київ-Чернігів і, таким чином, забезпечує лівий фланг Добровольчої армії. Для цього українські війська мали розбити підрозділи Червоної армії, які розташовувались над Дніпром до Одеси і створювали серйозну загрозу для успішного просування денікінців; 2) генерал А. Денікін, звільняючи сили з Лівобережжя, направляє додаткові війська для проведення наступу на Москву; 3) польській армії передбачалось розгорнути наступ в Білорусії; 4) керівництво цією операцією покладалося на Антанту, яка також мала врегулювати відносини українців з поляками та денікінцями [48, с. 75-76].

Українські збройні сили розраховували отримати від країн Антанти таку ж допомогу (обмундирування, боєприпаси тощо), як і всі інші антибільшовицькі армії, що підтримувались цим блоком, для створення власної армії чисельністю 500 тис. бійців. На думку М. Капустянського (генерал-квартирмейстер штабу армії УНР), в разі прийняття цього плану всіма зацікавленими сторонами в успішному виконанні задуманого можна було б і не сумніватись. Його підтримав головнокомандуючий військовими силами Антанти французький маршал Ф. Фош. Голова надзвичайної місії УНР Румунії генерал С. Дельвіг через білогвардійського представника в Бухаресті генерала А. Геруа передав вироблений українським командуванням план до ставки головного командування Збройних Сил Півдня Росії, де його мав розглянути А. Денікін. Поінформовано було й польську сторону. Однак ні Польща, ні Денікін, ані Антанта цей план не прийняли. Проблема полягала в серйозних розбіжностях між цими можливими союзниками українців в політичній площині. У Польщі були далекі стратегічні плани щодо відновлення своєї держави до Дніпра. Генерал А. Денікін стояв на засадах «єдиної і неділимої Росії». Слід зазначити, що серед денікінців знаходились й прихильники співпраці з УНР в боротьбі з більшовиками. Однак голоси генералів А. Геруа та П. Врангеля не могли змінити поглядів генерала А. Денікіна. Тим більше, що влітку 1919 року, коли денікінські війська стрімко просувались до Москви, українська поміч йому здавалась зайвою. А Антанта, хоч і прихильно поставилась до такого можливого спільного походу, але ставку в боротьбі проти більшовиків робила

на генерала А. Денікіна. Тому переговори про об'єднання сил проти більшовиків виявились безрезультатними [48, с. 76-77; 70, с. 289].

Відносини між урядом УНР та керівництвом ЗСПР продовжували характеризуватися взаємною ворожістю. Український уряд у цей час планував власними силами очистити від більшовиків Правобережжя.

Звільнивши Україну від більшовицького панування та маючи в своєму розпорядженні значну збройну силу, керівництво УНР сподівалося на зміни у ставленні Денікіна до «українського питання». Це було можливим за умови активізації наступу й випередження білогвардійців у просуванні українськими землями. Отже, у боротьбі з більшовиками українські війська переможно просувались з Поділля на схід, а білогвардійці рухались фактично їм назустріч. Представники правлячих кіл Антанти, розуміючи неминучість військового конфлікту між Денікіним та українським урядом, намагалися запобігти такому розвиткові подій.

З огляду на швидке наближення української армії до району дій білогвардійських військ перед урядом УНР постало завдання визначити своє ставлення до Денікіна. Після приєднання УГА до армії УНР Начальний вождь Галицької армії генерал М. Тарнавський доповів Головному отаманові військ УНР С. Петлюрі про неможливість для українських армій здійснювати боротьбу на два фронти – одночасно проти більшовиків та білогвардійців [7, с. 244].

Більшість українських державних та політичних діячів були переконані, що Денікін не наважиться на збройне протистояння з УНР. Вони мотивували це тим, що значну частину особового складу військ ЗСПР складали кубанські козаки, які були нащадками українського Чорноморського козацького війська, а кубанські лідери неодноразово порушували питання про приєднання краю до України [53, с. 44-45]

Становище уряду УНР ускладнювалося позицією диктатора ЗУНР Є. Петрушевича й командування УГА. Вони прагнули уникнути конфронтації з

російськими білогвардійцями. Галицькі політики і військові хотіли передусім зберегти армію для майбутнього визволення Галичини з-під польської окупації.

Зважаючи на ситуацію, С. Петлюра та Штаб Головного отамана вирішили вжити заходів з метою уникнення можливих військових сутичок з білогвардійськими військами та налагодити з ними бойову співпрацю [52, кн.2, с. 158]. Однак вироблення й прийняття конкретних рішень щодо денікінців затягувалось. Жодних конкретних розпоряджень на випадок зустрічі з білогвардійцями війська УНР та УГА в середині серпня 1919 р. не отримали.

В умовах невизначеності відбулася перша зустріч українських військ з білогвардійськими частинами на теренах південно-східної Київщини. Рухаючись зі Шполи на Смілу, передові загони 12-ї Київської дивізії армії УНР 21 серпня 1919 р. нашкодили на ст. Сигнаївка на підрозділи білогвардійської 2-ї Терської пластунської бригади, яка наступала на Білу Церкву. Зустріч розвідних загонів пройшла без жодних сутичок чи збройних інцидентів [53, с. 53].

Того ж дня, отримавши данні про цю зустріч, командуючий армією УНР полковник В.Тютюнник звернувся до Штабу Головного отамана з запитом, у якому вимагав з'ясувати ставлення до білогвардійців [52, кн.2, с. 161]. 22 серпня у Кам'янці відбулась нарада Директорії та Ради народних міністрів УНР, на якій обговорювалося питання про ставлення до білогвардійців. Було вирішено послати безпосередньо до білогвардійського командування військову делегацію. Вона мала обговорити справу проведення між обома арміями демаркаційної лінії. А. Денікін віддав розпорядження своїм військам про ставлення до української армії: «Самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральні, тоді вони повинні негайно скласти зброю і розійтися по домівках; або ж приєднатися до нас, визнавши наші гасла, один з яких – широка автономія окраїн. Якщо петлюрівці не виконають цих умов, їх належить вважати таким же противником, як і більшовиків» [53, с. 56]. Білогвардійським частинам було заборонено вести будь-які переговори з українськими військами, що не визнавалися союзником у боротьбі проти

більшовиків. У той же час вказувалось на потребу «доброзичливого ставлення до галичан», з метою відтягнути їх від підпорядкування Петлюрі [44, с. 285].

Події у Києві 31 серпня 1919 р. зайвий раз засвідчили непохитність намірів білогвардійського керівництва відбудувати «єдину і неподільну» Росію. У той же час галицький диктатор Є. Петрушевич, сподіваючись мирно врегулювати конфлікт з Денікіним. Конфронтація з білогвардійцями була вкрай небажаною для галицького керівництва ще й тому, що загрожувала остаточним розривом з Антантою, на підтримку якої у вирішенні «галицького питання» сподівались провідники ЗУНР. Це впливало на позицію Директорії та уряду УНР. Державне та військове керівництво УНР не могло сподіватися виграти війну проти білогвардійців власними силами. Армія УНР значно поступалась УГА не лише чисельно, але й рівнем організації, матеріальної забезпеченості, налагодженості роботи всіх армійських служб, запілля тощо. Для успіху військових операцій потрібна була найактивніша участь УГА [53, с. 66]. Як свідчать документи, на початок вересня 1919 року все більше і більше ставало зрозуміло, що сподівання спільну боротьбу з денікінцями проти більшовиків марні [11].

Стратегічне становище українських армій ускладнювалося наявністю кількох фронтів. У вересні 1919 р. склалась своєрідна воєнно-політична ситуація. Усі три ворогуючі армії намагались уникати лобового удару одна проти одної, сподіваючись на зіткнення і знекровлення двох інших противників.

Водночас потрібно зазначити, що УНР потрібно було пильнувати і польський напрям. 19 серпня 1919 року розпочалися офіційні переговори. Українська сторона склала односторонню декларацію, в якій торкалася таких питань, як територіальне розмежування (за тимчасовий кордон бралися річки Збруч та Тур'я) та гарантування взаємних національно-культурних прав. Окремо зазначалося, що в тих частинах УНР, які буде звільнено від більшовиків у результаті спільної акції українських і польських військ, буде встановлено status quo у земельній справі [66, с. 69].

Польща прагнула обійняти зі стратегічних мотивів залізничну лінію Броди – Здолбунів –Сарни на Волині; до того ж, вона хотіла отримати гарантії вільного в'їзду і виїзду поляків з України та створити спеціальну військову комісію. Від виконання цих умов залежав початок розмов про військову допомогу уряду УНР. Переговори зайшли у глухий кут, і для отримання подальших директив українська дипломатична місія повернулася до Кам'янця-Подільського. Її робота була визнана, проте, незадовільною через необережну заяву П. Пилипчука в газеті «Kurier Polski» про «незацікавленість» УНР справами Східної Галичини.

Врешті-решт, угоду про воєнне перемир'я на Галицько-Волинському фронті було підписано у Варшаві 1 вересня. Згідно з її умовами, демаркаційна лінія встановлювалася по р. Збруч із припиненням вогню строком на 30 днів (із правом поновлення перемир'я кожні десять днів). Нейтральна зона між арміями пролягала між Збручем та притокою Жванчик [66, с. 69].

Слід також було зважати і на Румунію, яка могла в будь-який момент зайняти антиукраїнську позицію [61, с. 244].

Отже, на початок – середину вересня 1919 року УНР опинилася між двома могутніми ворогами: радянсько-більшовицькою та білогвардійською Росією. Окрім того, вважаючи на польський і румунський чинник можна погодитися з тогочасними борцями за українську державність що УНР опинилася в «трикутнику» (Червона і Біла Росія та Польща), або «чотирикутнику» (плюс до цих країн Румунія) смерті. А враховуючи реалії воєнно-політичної ситуації, майбутнього протистояння з денікінцями, можна переконливо констатувати що Одеський напрямок став на осінь вирішальним у боротьбі за державність.

4.2. Сили сторін. Перші зіткнення з денікінцями.

На середину вересня українські війська опинились між двома могутніми ворогами: з півдня і сходу наступала 40 тисяч білогвардійців, а з півночі – 20-тисячна радянська армія з більшими, ніж у них ресурсами [91, с. 132]. За іншими даними, Добровольча армія нараховувала тоді від 15 тисяч до 60 тисяч

бійців [46, с. 235]. Це була грізна сила, яка мала, зокрема, цілі офіцерські полки [48, с. 92].

Безпосередньо на позиціях проти білогвардійців вже тривалий час перебували частини, що діяли на уманському та одеському напрямках. Вони не були об'єднанні в армійську групу і підпорядковувались штабові армії УНР, до складу якої у своїй більшості і належали. У районі Монастирище – Умань перебувала трьохтисячна Київська група армії УНР (командуючий от. Ю. Тютюнник), яка була найгірше забезпечена зброєю та амуніцією. В Умані та на південний схід від міста розташовувались частини 1-ї бригади Українських Січових стрільців (УСС), перекинутої сюди зі складу 2-го Галицького корпусу (1200 багнетів). Район Гайворон – Піщана займали галицька 11-та Стрийська бригада отамана К. Шльосера (600 багнетів) та 9-та Залізнична дивізія армії УНР (1000 багнетів) під командою полковника П. Кудрявцева. У районі Балта – Любашівка – Ананьїв – Бірзула розташувались дивізії Волинської групи армії УНР під командою отамана Бонч-Осмоловського (2000 багнетів). В тилу на відпочинку в районі Гайсин – Ладижин – Теплик перебувала 3-я Залізна дивізія О. Удовиченка (понад 1500 багнетів) [53, с. 104].

Таким чином, українські війська у районі Монастирище – Умань – Гайворон – Любашівка – ст. Мордарівка мали близько 5000 багнетів. Проте боєздатність цих частин погіршувалась внаслідок епідемії тифу, що охопила війська. Скрутне матеріальне забезпечення, відсутність потрібної кількості одягу, амуніції та медикаментів створювали антисанітарні, ідеальні для поширення хвороби, умови. У цей час з частин Київської групи кожного дня до шпиталів відправлялось до 50 хворих на тиф вояків. Такі ж тривожні симптоми спостерігалися і в інших бригадах та дивізіях. У 1-й бригаді УСС кожного дня до похідного шпиталю відсиляли в середньому 70–100 хворих [53, с. 104]. Як бачимо, внаслідок скрутного матеріального забезпечення армії реальна боєздатність частин була значно меншою від їх кількісного складу.

З'єднання ЗСПР, що займали український фронт, були добре забезпечені особовим та матеріальним складом. У південно-західній частині Київщини

проти української групи генерала А. Кравса, розташовувались війська білогвардійської Добровольчої армії. Лінію Фастів – Біла Церква – Володарка займала 2-га Терська пластунська бригада полковника В. Белогорцева (понад 1700 багнетів). Бригада забезпечувала ліве крило Добровольчої армії у боротьбі з військами 12-ї радянської армії в районі Житомир – Коростень. Пластунська бригада намагалась не вв'язуватись в сутички з українськими частинами [53, с. 95].

Згідно з наказом головнокомандуючого ЗСПР генерала А. Денікіна від 2 вересня 1919 р., війська Новоросійської області створювались на базі 3-го армійського корпусу генерала М. Шиллінга, що розташовувався на теренах Херсонщини. Управління корпусу переформовувалось на командування військами області і перебувало в Херсоні. Командуючим було призначено генерал-лейтенанта М. Шиллінга [53, с. 95]. На середину вересня 1919 р. найпотужнішим з'єднанням серед військ генерала М. Шиллінга була 4-та піхотна дивізія під командою генерала Я. Слащова, що мала у своєму складі понад 5000 багнетів [53, с. 95]. У районі Голованівськ – Побузьке розташовувалася Окрема козака бригада генерала Н. Складорова (1000 багнетів і шабель) [53, с. 97]. Крім цих військ, в Одесі перебувала ще низка частин й підрозділів, які спішно формувалися і планувалися для відправки на український фронт (зведений загін генерала А. Розеншльда-Пауліна, кінний загін полковника Д. Тукан-Мірзи-Барановського та караульний полк і запасний батальйон) [53, с. 97]. Усі ці частини знаходилися у стадії формування, а тому у напрямку українців, на ст. Затишся, було висунуто лише ескадрон Зведеного драгунського полку під командою ротмістра О. Ляшкова (понад 300 шабель) [53, с. 99]. Власне, діючого фронту ще не було, білогвардійські частини отримали суворий наказ поки що уникати боїв з українськими військами. На 18 вересня війська Новоросійської області ЗСПР налічували 15600 багнетів і 2200 шабель [53, с. 95]. Фаховий офіцерський склад, налагодженість постачання та матеріального забезпечення частин усім необхідним зумовлювали високу боєздатність білогвардійських військ. У частинах не було жодних ознак

поширення епідемії тифу чи інших захворювань, від яких так потерпала українська армія. Разом ці війська являли собою серйозну силу, здатну успішно проводити операції проти зосереджених на лінії Умань – Гайворон – Любашівка – ст. Мордарівка з'єднань української армії [53, с. 98].

Таким чином, порівнюючи бойовий потенціал сторін, можна констатувати, що кількістю багнетів і шабель українські частини значно поступалися білогвардійцям. Проте багатотисячна рухлива махновська кіннота була здатна завдати білогвардійцям значних втрат і змінити військову перевагу на користь українських військ. Зважаючи на наявність у районі Умані махновських повстанців, командування військ Новоросійської області ЗСПР не поспішало переходити до наступу, стягуючи свої сили на уманський напрямок. Проте несподівано для командуючого військами Новоросійської області генерала М.Шиллінга бойові дії розпочалися на іншому, одеському напрямку.

Користуючись поступовим відходом більшовиків на північ, 11 вересня 1919 року 3-я Залізна дивізія армії УНР зайняла залишену «червоними» Умань, з'єднання Київської групи наступали на Монастирище – Христинівку. Частини Волинської групи просувалися в одеському та єлисаветградському напрямках. Цього разу для контакту між українськими і білогвардійськими військами у Південній Україні вже не було перешкод з боку недобитих більшовицьких частин.

11 вересня 2-й Переяславський кінний полк ім. М. Залізняка зі складу Волинської групи армії УНР зустрівся на ст. Перехрестове з авангардом білогвардійського Зведеного драгунського полку, що рухався з Одеси. Це була перша зустріч українських частин з білогвардійцями на Одеському напрямку. Обійшлося без збройних сутичок: обидві сторони зупинили своє просування. Того ж дня до ст. Перехрестове прибула делегація зі штабу Волинської групи для переговорів з білогвардійцями про встановлення демаркаційної лінії. Російський командир переговори вести відмовився, пославшись на відсутність повноважень. Висловивши бажання та готовність до переговорів, українська делегація повернулася до свого штабу [53, с. 107].

Звістка про наближення українських військ до Роздільної занепокоїла генерала Н. Шиллінга. Оскільки головні сили Новоросійської армії ЗСПР були задіяні на уманському напрямку в боях з махновцями, білогвардійське командування побоювалося, що українські частини зможуть безперешкодно зайняти залізницю Бірзула – Роздільна і загрожуватимуть Одесі. Ще 10 вересня начальник оперативного відділу штабу військ Новоросійської області полковник Г. Коновалов у розмові по прямому дроту з начальником білогвардійського загону, що мав бути сформований у Одесі, генералом А. Розеншильдом-Пауліном, вказав на потребу висунення на лінію Роздільна – Одеса хоча б одного повноцінного батальйону. Формування цього батальйону затягнулося. В Одесі тоді були лише невеличкий загін драгунів полковника Д. Туган-Барановського. Сили білогвардійців для захисту Одеси були мізерні, бо основні сили генерала Я. Слащова вели бої з махновцями.

Отже, реально для захисту Одеси в середні вересня 1919 року білогвардійці могли виставити лише незначні сили А. Розеншильда-Пауліна. Натомість лише в районі Балта – Бірзула – Вознесенськ (Волинська група армії УНР – близько 3 тис бійців) було б цілком достатньо, щоб зламати будь-який опір мізерних сил ворога і здобути Одесу. Війська Я. Слащова у ці дні були настільки втягнуті у запеклі бої з махновцями під Новоукраїнкою, що навіть незначне виділення козачих полків на ольвіопольський напрямок ледь не стало причиною його поразки. В разі наступу українців на Одесу Я. Слащов фактично допомогти не міг. Що ж до можливості білогвардійців після зайняття уманського району легко вийти в запілля Волинської групи, то для цього потрібно було той район спочатку зайняти. А як показали подальші події, зробити це було зовсім не легко. Саме на цей час запілля армії УНР ніщо не загрожувало; навпаки варто було українським частинам заволодіти Одесою та прилеглим регіоном, як білогвардійські війська самі потрапили б під загрозу оточення [53, с. 84-85].

Проте українське командування, як зазначав М. Ковальчук, завдяки «першокласній» роботі своєї розвідки, схоже і не здогадувалося про справжню

чисельність та зосередження білогвардійських військ на правобережній частині Південної України. Розвідувальний штаб армії УНР нарахував у білогвардійців на Херсонщині від 17 до 30 тис багнетів і шабель, причому серед переліку частин значилися «міфічні» 12-а дивізія, та терська дивізія. Базуючись на таких даних штаб Головного отамана С. Петлюри зробив висновок, що сил білогвардійців у Південній Україні вистачить і на рештки більшовицьких частин, і на махновські загони, і на українську армію. Як наслідок, Волинська група 13 вересня 1919 року отримала наказ не продовжувати своє просування на одеському та ольвіопольському напрямках, а навпаки, здійснити перегруповання частин таким чином, щоб бути готовою обороняти район Бірзуа – Балта – Піщана – Хощевата. Бойові дії наказувалося розв'язувати лише в разі наступу противника [53, с. 85]. Однак тоді ж штаб 1-ї Північної дивізії Волинської групи отримав наказ повернути зайняту перед тим денікінцями ст. Любашівку. Ультиматум українців денікінці відхили. Тому підрозділи 1-ї Північної дивізії розпочали рух до ст. Любашівка. При наближенні українців денікінці залишили цю станцію і вона без бою перейшла під контроль армії УНР. У ставці ЗСПР дії українців розцінили як агресію [53, с. 106-107].

14 вересня, отримавши відомості від селян про те, що білогвардійці збираються наступати, полковник М. Аркас наказав сотні переяславців провести розвідку на ст. Затишся. Можливо командир сотні О. Царенко зрозумів розпорядження командира як наказ до наступу. «Козаки, переяславці! Перед нами цілий потяг денікінців. Нас мало, але ми сильні духом, сильні вірою в святе діло. Покажіть москалеві, що значить українська шаблюка! Добути, або дома не бути! За волю Батьківщини – з Богом в атаку» – звернувся з заклик до вояків сотник О.Царенко [53, с. 107]. Несподівано атакувавши ст. Затишся, переяславці миттєво роззброїли новоросійців. Ротмістр О. Ляшков застрелився в кабінеті начальника станції; його поховали з належними військовими почестями. Забравши полонених та захоплену зброю, переяславці повернулись до ст. Перехрестівка [53, с. 107]. Так 14 вересня українці здобули першу значну перемогу над новим противником.

На командування військ Новоросійської області ЗСПР звістка про події на ст. Затишшя справила неабияке враження. Штаб генерала М. Шиллінга, очевидно, не чекав на такі дії від українських військ [53, с. 108]. У ставці головнокомандування ЗСПР після отримання звісток про події на ст. Затишшя було вирішено розпочати наступ проти української армії.

14 вересня начальник штабу ЗСПР генерал І. Романовський телеграфував командуванню військ Новоросійської області розпорядження А. Денікіна щодо удару головними силами на Балту, направивши частину сил у північному напрямку, тобто на Вапнярку. У відповідності з вказівками зі ставки, штаб генерала М. Шиллінга розробив план операції проти української армії. Українські війська планувалось оточити і розбити двома одночасними ударами з Одеси та Голти. З цією метою білогвардійці збиралися передусім силами розташованих в Одесі та на ст. Голта частин захопити район Балта – Бірзула – Ананьїв. Наступ мали підтримати активними діями у напрямку на Умань – Христинівку війська генерала Я.Слащова. 15 вересня генерал-квартирмейстер штабу військ Новоросійської області полковник Г.Коновалов повідомив штаб генерала Я.Слащова, що командвійськ наказує переслідування махновців доручити лише частині сил вашої групи, а головні сили спрямувати на Петлюру, розбити його і заволодіти вузлами Гайворон – Бірзула [53, с. 106-107]. Готуючись до операції проти української армії, білогвардійські частини почали перегрупування, яке мало закінчитись ввечері 17 вересня. Таким чином, якщо українські частини розташовувались розтягнутою лінією вздовж позицій, то їх противник збирався діяти короткими зосередженими ударами на найголовніших залізничних напрямках.

Приготування білогвардійців до початку бойових дій залишилися непоміченими українською стороною [20]. Державне керівництво УНР та кола галицької диктатури продовжували дебатовати питання про ставлення до Денікіна. У Кам'янці-Подільському 17 вересня відбулась державна нарада, на якій Головний отаман С. Петлюра висловився за необхідність негайного проголошення війни російським білогвардійцям. Є. Петрушевич та генерал

В. Курманович відразу ж виступили проти, запропонувавши шляхом певних поступок укласти угоду з генералом А. Денікіним і таким чином порозумітись з Антантою [53, с. 108]. Проте єдності серед учасників наради не виявилось і жодних конкретних рішень з цього приводу прийнято не було. У той же час С. Петлюра 17 вересня підписав відозву «До населення всієї соборної України», у якій закликав до рішучої боротьби проти денікінців. Того ж дня Головний отаман від'їхав на фронт в район Гайсин – Умань. 19 вересня він прибув до Умані, де оглянув частини 1-ї бригади УСС [53, с. 108-108].

17 вересня 1919 р., в день, коли білогвардійські частини закінчували перегрупування на фронті проти української армії, з'явився наказ генерала М. Шиллінга по 3-му армійському корпусу ЗСПР про перехід в наступ з метою виходу на лінію Калинівка – Вінниця – Жмеринка – Могилів-Подільський. Частини отримали розпорядження «при зустрічі з військами Петлюри пропонувати їм роззброїтись і залишити територію, зайняту Добрармією. В разі невиконання ними цих вимог поводитися з ними як з противником» [91, с. 130-131].

У відповідності з виробленим планом наступу, першим бойові дії проти української армії розпочало одеське угруповання білогвардійців, що мало захопити залізничні вузли Балту й Бірзулу [53, с. 110]. Одеська група білогвардійців, що мала розгорнути наступ безпосередньо на Бірзулу – Ананьїв, складалася з Окремого зведеного пішого батальйону генерала А. Розеншільд-Пауліна (500 багнетів та 100 шабель), Зведеного драгунського полку полковника Г. Лермонтова (500 багнетів і шабель) та бронепотягу «Новоросії». У районі Балта – Бірзула – Ананьїв білогвардійцям протистояла Волинська група Армії УНР, що складалася з боєздатної 1-ї Північної дивізії (1000 багнетів) генерала П. Єрошевича, дещо слабшої 4-ї Сірожупанної дивізії полковника В. Грудини, 2-го Переяславського кінного полку полковника М. Аркаса (1700 шабель) та кількох бронепотягів. Командуючим групою був отаман Бонч-Осмоловський, а начальником штабу – полковник Генштабу Є. Мешковський. 19 вересня було втрачено ст Затишшя. Командуючий армією

УНР В. Тютюнник дав дозвіл командуванню Волинської групи вдаватися до контрнаступу. Проте виробити відповідний стратегічний план й віддати розпорядження частинам штаб Волинської групи армії УНР не встиг. Наступ було перенесено на наступний день. Але 20 вересня білогвардійці завдали по 2-у і 10-у полкам [53, с. 110-111].

На одеському напрямку денікінці випередили з наступом Волинців, котрі планували розпочати свої наступальні операції ввечері 21 вересня. Задовго до вечора Окремий білогвардійський батальйон генерала А. Розеншільд-Пауліна вступив у бій за ст. Мордарівка з 11-м Сірожупанним та 2-м Переяславським кінним полками. Гарматним вогнем білогвардійці вивели з ладу бронепотяг «Вільна Україна» і, здійснивши обхід, примусили загін полковника М. Аркаса відступити [53, с. 116].

До 24 вересня противник відтіснив майже вдвічі сильніші українські частини до Бірзули. Спроби зняти загрозу місту контратаками успіхів не мали [53, с. 116]. Білогвардійці, відновивши залізницю біля ст. Врадіївка, розгорнули наступ з Голти на ст. Любашівка. Бої не припинялись. Українське командування сподівалось утримати в своїх руках Балту і Бірзулу. 24 вересня розгорнувся жорстокий бій за Умань. Бригада УСС, підсилена двома куренями 11-ї бригади УГА намагалася втримати місто. Але вдалася взнаки нерівності сил. Прийшлося відступати [53, с. 118].

Масштаби бойових дій засвідчували, що збройне протистояння переросло межі конфлікту і спонтанних боїв. 22 вересня, в день зайняття Любашівки, на засідання уряду УНР терміново прибули С. Петлюра й І. Мазепа, які повідомили міністрів про останні події на фронті. Уряд негайно ухвалив розпочинати бойові дії, навіть без підтримки УГА. Звичайно, розпочинати війну без згоди Є. Петрушевича було досить ризикованим кроком, оскільки допомога з боку УГА могла й не надійти. Проте, справі несподівано допоміг випадок.

22 вересня українськими вояками було перехоплено наказ по 3-му армійському білогвардійському корпусові від 17 вересня про загальний наступ

проти української армії. Документ було відразу ж доставлено до Штабу Головного отамана, а про його зміст повідомлено державне керівництво УНР. 23 вересня відбулося спільне засідання Директорії, уряду УНР та керівництва ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем. Сумнівів не залишалось: російські білогвардійці не збираються йти на жодні компроміси з українським національно-визвольним рухом і відкривають бойові дії проти української армії. Цього разу це зрозумів і Є. Петрушевич. На державній нараді, яка відбулася того ж дня, було одногolosно ухвалено негайно оголосити війну Збройним Силам Півдня Росії [53, с. 119].

Штаб Головного отамана негайно отримав відповідні розпорядження від С. Петлюри. 23 вересня з'явився наказ Головного отамана про звільнення В. Тютюнника з посади командуючого армією УНР; його було призначено військовим експертом до дипломатичної місії в Польщу. Новим командуючим армії УНР став полковник В. Сальський, що перед тим командував Запорізькою групою армії УНР [53, с. 119].

24 вересня від імені Директорії, Є. Петрушевича та уряду УНР було видано декларацію «Від Правительства Соборної України», якою українське державне керівництво проголосило війну російської білогвардійській армії генерала А. Денікіна. У декларації повідомлялось про національне та соціальне поневолення що його несли українському народові білогвардійці, а також про те, що „народна власть України буде до кінця боротися за нашу державну незалежність, свободу й народні соціально-економічні реформи» [53, с. 121]. Війна розпочалася. На жаль, з оголошенням війни, ні в той день, ні в наступний штаб Головного Отамана С. Петлюри не видав директив про стратегію подальших дій українського війська. Єдиним на що спромоглось українське командування стало розпорядження, після того як втратили Умань, підтягти до фронту війська з резерву [53, с. 123].

Однак, як показали події після оголошення війни, до кінця місяця українські війська поступово почали втрачати свої позиції в і відступати. Після жорстокого бою 24 вересня було втрачено Умань, постала загроза втрати

бірзульського залізничного вузла. Наступного дня підрозділи армії УНР групи залишили Балту. Дізнавшись про це командир 4-ї Сірожупаної дивізії, побоюючись потрапити в оточення віддав наказ відступити з Бірзули [53, с. 123]. Захоплення Балти й Бірзули означало перехід під контроль білогвардійців важливого залізничного вузла на півдні України. Окрім того, на лівому крилі Волинської групи 25 вересня 1-а Північна дивізія змушена була відступити з Гайворонів аж в район Піщана – Ольгопіль [53, с. 123].

Генералу Я. Слащову наказувалось ліквідувати уманське угруповання українських військ та махновських повстанців і вийти на лінію Христинівка – ст. Зятківці – ст. Демківка. На жаль, українська сторона змогла відповісти на активні наступальні дії білогвардійців лише виключно оборонною стратегією. 26 вересня командування армії УНР віддало Волинській групі розпорядження відходити на лінію Грабово – Ольгопіль – Бершадь, прикриваючи залізничний вузол Рудницю. Бригаді УСС наказувалось прикривати христинівський залізничний вузол, а Київській групі – обороняти відтинок Севастіанівка – ст. Монастирище – Оратове. 26 вересня, білогвардійські війська генерала Слащова відновили наступ. 5-та піхотна дивізія з Умані атакувала Христинівку. Білогвардійцям протистояли ослаблені частини 1-ї бригади УСС, підсилені з півдня галицькою 11-ю Стрийською бригадою отамана К. Шльосера. 27 вересня противник здобув Христинівку. Січовики відступили до Івангорода [53, с. 124-125].

Наприкінці вересня на бірзульському напрямку, де на Крижопіль – Вапнярку наступали білогвардійські війська генерала А. Розеншільд-Пауліна, бої не вщухали ні на день. Волинська група, безперервно відступаючи, інколи контратакуючи поступово втрачала боєздатність. Прийшлося вдатися до заміни командира.

Отже, вересневі бої закінчилися поразкою для армії УНР.

Таким чином, на вересень 1919 року вималювалася доволі невтішна воєнно-політична ситуація для УНР. Вона опинилася в своєрідному «трикутнику (чотирикутнику) смерті». Головним противником стала

Добровольча армія ЗСПР. На жаль доволі довго вироблялася стратегія боротьби. Фактично одеський напрямок став головним у боротьбі а збереження української державності. Однак вересневі бої з денікінцями видалися не на користь УНР.

РОЗДІЛ 5

ЗАВЕРШЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ

5.1. Жовтневі бої

Поразки армії УНР на початковому етапі бойових дій, наприкінці вересня 1919 року, підштовхнули білогвардійське керівництво до подальшого розгортання бойових дій проти українців. У ставці Денікіна остаточно було обрано шлях на насильницьку ліквідацію УНР. На думку керманічів Білого руху, здійснити це було тим легше, що в ході вересневих боїв з українською армією білогвардійські війська спромоглися перехопити до своїх рук стратегічну ініціативу.

У штабі військ Новоросійської області ЗСПР було розроблено план наступальних операцій проти українських військ. 1 жовтня генерал М. Шиллінг наказав генералу Я. Слащову нанести українцям удар правим крилом своїх військ та вийти на лінію Монастирище – Гайсин – Губник [81, с. 32]. У той же час генерал А. Розеншильд-Паулін мав продовжувати наступ на залізничну ст. Рудниця [53, с. 142]. У відповідності з цим наказом, війська під загальною командою генерала Я. Слащова мали розгорнути наступ з району Монастирища на Гайсин – Вапнярку. Таким чином, білогвардійське командування планувало фланговими ударами оточити армію УНР у районі Вапнярка – Гайсин – Бершадь та завдати їй остаточної поразки. Але все це планувалося з розрахунку неутручання у бойові дії УГА.

Невдачі на фронті, втрата важливих залізничних вузлів свідчили про серйозність становища. Ситуація потребувала від українського командування негайного перегрупування військ. 28 вересня Штаб Головного отамана С. Петлбри віддав розпорядження про зняття з фронту 11-ї Стрийської бригади, яку було передано у розпорядження УГА. Натомість зі складу військ генерала А. Кравса до армії УНР поверталась Запорізька група, яку планувалось перекинути на південь. Новим командуючим групи було призначено генерала

М. Омеляновича-Павленка. На 3-й Галицький корпус покладалось завдання утримувати лінію Погребище – Липовець [48, с. 92-93].

В зв'язку з цим було видано наказ, за яким на УСС покладалось утримання району Полонне – Шепетівка, на 2-й корпус – Бердичева, а групу Кравса – району Козятин – Оратів. З 26 вересня розпочалось відповідне перегрупування сил [7, с. 66-67]. Згодом було отримано наказ, за яким 29 вересня розформовувалась армійська група Кравса, а 11-а бригада, що воювала на наддніпрянському фронті, передавалась у розпорядження Начальної Команди. 1-му корпусу ставилось завдання утримати Козятин, у той час як 3-й мав залишити місто і перегрупуватись для прикриття району Погребище – Липовець [7, с. 70]. Було встановлено нову розмежовуючу лінію між УГА та армією УНР – Браїлів – Липовець [48, с. 93].

Зняття з фронту 11-ї Стрийської бригади відкривало ворогові ліве крило 9-ї Залізничної дивізії армії УНР, що змушена була відступити з Гайворона за Бершадь. Внаслідок цього у безпосередній бойовий контакт з білогвардійськими частинами потрапила 3-тя Залізна дивізія, розташована в районі Гайсина. У містечку Теплик перебував її авангардний 8-й Чорноморський полк під командою полковника М. Крата. Підрозділам полку довелось вибивати передові загони противника з с. Розсоші. Таким чином, фронт армії УНР наприкінці вересня протягнувся уздовж лінії Липовець – Монастирище – Теплик – Бершадь – Чечельник – с. Лабушна.

Зосередженню уваги на денікінському фронті сприяло продовження перемир'я з поляками, які загрожували українцям на заході. Враховуючи особливість воєнно-політичного становища і попередній досвід, Штаб Головного отамана С. Петлюри 27 вересня видав наказ, за яким українським військам належало вичікувати в разі зіткнень між собою денікінців і більшовиків [48, с. 93].

Тим часом частини 2-го корпусу, згідно розпорядження Штабу Головного отамана, стали на відпочинок [48, с. 93]. За директивами вищого воєнного командування, у разі наступу денікінців на захід 3-му корпусу належало

відбити ворожий удар в напрямку залізниці через Липовець на Вінницю, а 1-й корпус мав бути наготові для дій на південно-східному напрямку [48, с. 93].

Приступаючи до виконання поставлених завдань, генерал Я. Слащов вирішив забезпечити праве крило своїх військ від контрудару Київської групи армії УНР (2000 багнетів) з району Гайсин – Монастирище. 1 жовтня переважаючі сили 5-ї піхотної дивізії генерала П. Оссовського атакували 5-ту Київську дивізію отамана А. Вовка і примусили її залишити Монастирище й Хотойдове [18]. Наступного дня кийвці розгорнули бої за втрачені місцевості. Вони навіть повернули місто, але під натиском противника 2 жовтня остаточно залишили Монастирище [53, с. 143]. Я. Слащов чекав нових атак українців. Але їх не було. Натомість підрозділи Київської групи відступили до району Гранів – Дашів [53, с. 143].

З огляду на це Начальна Команда УГА, ставка якої була у Вінниці, віддала наказ командирові 3-го галицького корпусу генералу А. Кравсу провести перегрупування своїх частин у районі Липовець – Плисків. Галичани сподівалися стримати можливий наступ ворога вздовж залізниці Христинівка – Калинівка, а при потребі й контратакувати його [53, с. 143]. Згідно з директивами НКГА, генерал А. Кравс мав лише відбивати ворожий наступ на Вінницю. 1-й корпус УГА полковника О. Микитки також отримав розпорядження бути готовим до бойових дій проти білогвардійців [53, с. 143].

Я. Слащов призупинив просування 5-ї піхотної дивізії. Денікінці зосередилися на підготовці до наступу на Гайсин – Вапнярку. Тож упродовж кількох наступних днів на відтинку Дашів – Теплик відбувалися лише незначні сутички [53, с. 143].

На бірзульському напрямку бойові дії фактично не припинялися ні на день. Військові невдачі продовжували переслідувати Волинську групу армії УНР. На початку жовтня 1919 р. 1-а Північна дивізія, а разом з нею і слабкі частини 2-ї Волинської дивізії, відступали під натиском групи А. Розеншильда-Пауліна. Зважаючи на скрутне становище на вапнярському напрямку, командування армії УНР віддало наказ про заміну 2-ї та 4-ї дивізій в районі

Кодими на 9-у Залізничну дивізію (800 багнетів) і подальше її підпорядкування командуючому Волинської групи О. Загородському. На Групу покладалося завдання обороняти фронт по лінії Кодима – Ольгопіль – Бершадь. Але 3 жовтня денікінці після жорсткого бою з волинцями захопили Кодиму.

У штабі армії УНР розуміли серйозність становища. 30 вересня Запорізька група, яку щойно було повернено в розпорядження штабу армії УНР зі складу військ генерала А. Кравса, отримала наказ передислокуватися до 6 жовтня в район Вапнярка – Комаргород – Тиманівка. Вони мали замінити на позиціях волинців. Проте незадовільна робота залізничного транспорту не дозволила запорізьким дивізіям своєчасно закінчити зосередження у вказаному районі. Темпи передислокації свідчили, що Запорізька група, потребувала ще не менше тижня, щоб повністю зосередитись в заплілі Волинської групи і бути готовою замінити її на фронті. За таких обставин волинці, незважаючи на низький бойовий дух та важкі втрати, були змушені самі давати собі ради і стримувати противника [53, с. 144-145].

Відсутність з боку армії УНР цілком влаштовувала білогвардійців, котрі отримали змогу перегрупувати сили, отримати поповнення і спокійно готувати наступальну операцію. Відповідно до Директиви від 4 жовтня 1919 року, розробляючи план наступу Я. Слащов не сподівався, що його лівофлангова група генерала А. Розеншильда-Пауліна так швидко відтиснить Волинську групу до Рудниці. Тому він вирішив продовжити наступ, розвиваючи стратегічну ініціативу на христинівському напрямку [10].

Наступ денікінців розпочався 7 жовтня проти української армії, найактивніше відбувався на відтинку Христинівка – Гайворон. 7 жовтня білогвардійці вибили 1-у Північну дивізію з Бершаді. А 5-а білогвардійська дивізія змусила відступити бригаду УСС і змогла Івангород та Краснополіку. Київська група, щоб не опинитися відрізаною від бригади УСС, розпочала відступ на лінію Мала Мочулка – Кіблич – Гранів. За таких умов постала загроза роз'єднання армії УНР та УГА.

7 жовтня на вапнярському напрямку перейшов в наступ загін А. Розеншільд-Пауліна. А інший загін денікінців захопив Піщанку. Наступного дня 1-а Північна дивізія на недовго відбила Бершадь. Однак під тиском переважаючого ворога залишили місто і відступила також і з Ободівки [53, с. 154]. Небоездатні частини 1-ї Північної дивізії було відтягнуто в тил, а їх відтинок зайняла 3-тя Залізна дивізія під командою полковника О. Удовиченка.

Таким чином, Волинська група армії УНР виявилася фактично виведеною з боїв вже у перші дні ворожого наступу [53, с. 154].

До прибуття основних сил Запорізької групи, оборону по лінії Рудниця – Чечельник – Тростянець утримували 9-та Залізнична й 3-тя Залізна дивізії, які було об'єднано в групу полковника О. Удовиченка (4000 багнетів). Військам групи на відтинку Піщанка – Чечельник – Бершадь протистояли загін генерала А. Розеншільд-Пауліна, Окрема козака бригада генерала М. Склярова і лівофлангові частини 4-ї піхотної дивізії. Таким чином, ситуація була не на користь українських військ, що значно поступалися противнику, і лише прибуття Запорізької групи могло врятувати українські частини від поразки.

Щоб допомогти наддніпрянцям утримати заданий район, галичани взяли на себе частину їх фронту – через Монастирище до Севаст'янівки включно. Розмежовуюча лінія між арміями тепер дещо змінилася і пройшла через Гранів – Брацлав. За таких умов 3-му корпусу було поставлено завдання взяти на себе контроль району Оратів – Дашів – Балабанівка. Цей маневр мав запобігти наступу денікінців на Вінницю і забезпечити зв'язок та охорону стику УГА і армії УНР. Командування спішно вирішило кинути наддніпрянську армію і 3-й корпус УГА у наступ [48, с. 93-94].

Підтримка галичан дозволила С. Петлюрі й начальникові Штабу Головного отамана генералу М. Юнаківу внести корективи у план контрнаступу. У Штабі Головного отамана вирішили спершу розпочати контрнаступ силами армії УНР на бірзульському напрямку, не чекаючи закінчення зосередження військ Кравса на вихідних позиціях. Змінився і час початку наступу на 10 жовтня. План наступу передбачав: Волинською групою

утримувати зайняті рубежі, а Запорізькою завдати удару по білогвардійських частинах 13-ї дивізії. Наступ з півночі мала прикривати Київська група, яку в свою чергу прикривав 3-й корпус УГА [53, с. 155].

10 жовтня В. Сальський віддав з'єднанням армії УНР необхідні вказівки і наказав негайно перейти в контрнаступ. Головним завданням операції було розірвати зв'язок між Дністерським загonom противника та уманським угрупованням генерала Я. Слащова. Операція здійснювалась головним чином прибулою на фронт Запорізькою групою генерала М.Омельяновича-Павленка, що разом з доданою 3-ю Залізною дивізією мала розбити білогвардійський Дністерський загін і вийти на лінію Кодима – Ольгопіль. Київській групі та бригаді УСС наказувалось вийти на відтинок Джулинка – Тернівка, а 3-му Галицькому корпусу, наступаючи вздовж залізниці Монастирище – Христинівка – Умань, вийти у район Умань – Яроватка. Завдання Волинської групи обмежувалось обороною зайнятих рубежів. Однак через не закінчення перегруповання сил, в основному галичан, наступ було перенесено на 12 жовтня [53, с. 156].

Сприяв наступу і факт призупинення наступу білогвардійців, а також те, що приготування українців виявилися для денікінців несподіванкою. Вони не звернули увагу на скупчення 3-го корпусу УГА в районі Дашів – Оратів [53, с. 156].

Вранці 12 жовтня Запорізька група армії УНР під командуванням М.Омельяновича-Павленка перейшла в наступ. 3-я Залізна дивізія О. Удовиченка та 6-а Запорізька В. Лпневського завдали поазки під Тростянцем денікінському полку і змусили його відступати на Баланівку – Бершадь. Успішним було просування і Київської групи Ю. Тютюнника. Її 5-а дивізія просувалася на Гайворон, а 12-а на Теплик [17; 53, с. 162-163].

12 жовтня підрозділи 3-го корпусу УГА розпочали рух двома бригадами вздовж залізниці на Монастирище, однією – на Терлицю. 8-а бригада вийшла на лінію Цибулів – станція Монастирище – Леухи. Наддніпрянці теж трохи просунулись вперед. За день до цього було продовжено перемир'я з поляками.

Наступ галичан виявився невдалим, і вже з 13 жовтня вони змушені були відбивати контрнаступ противника, в ході якого командування 3-го корпусу відвело війська на лінію Дашів – Сабарівка. Протягом 14 жовтня головні події розвивались на фронті 2-ї та 9-ї галицьких бригад, які, хоч і відбили декілька атак добровольців, та все ж зазнали великих втрат. 15 жовтня 8-а, 9-а та 2-а бригади відійшли відповідно на Олександрівку, хутір Черномського, Тягун, Іллінці. Проте 7-а, 14-а та кінна бригади витримали удар і продовжувала утримувати рубіж. Їм на допомогу спішно надіслали 4-у та 10-у бригади. В боях 16 жовтня підрозділи 3-го корпусу (2-а, 8-а та 14-а бригади) зазнали великих втрат і змушені були залишити свої позиції: 2-а бригада відійшла на лінію Іваньки – Павлівка, 8-а – Війтівці – Потока, а 14-а під ударами ворожої кавалерії відступила під Райки¹⁶⁸. У цих боях покрила себе славою 1-а кінна бригада, яка в боях в районі Дашево-Сорокани розгромила зведену козачу кінну бригаду генерала Складова (42-й донський і 2-й лабинський кінні полки). Галицькі кіннотники навіть захопили казначея бригади противника з грішми. Переконавшись, що відступаючі галицькі частини не здатні загрожувати правому крилу його військ, білогвардійський генерал Я. Слащов вирішив розгорнути наступ на Гайсин, щоб вклинитися між армією УНР та УГА [48, с. 94-95].

Загальний наступ армії УНР продовжував успішно розвиватись [19]. Вранці 14 жовтня частини 3-ї Залізної дивізії здобули Бершадь, а 6-а Запорізька дивізія після запеклих боїв зайняла Чечельник та Ольгопіль [53, с. 164-165]. Затишшя панувало лише на правому крилі фронту, де не виведені в тил частини Волинської групи та білогвардійський Кримський кінний полк вичікували на позиціях.

Успішний контрнаступ української армії стривожив командування військ Новоросійської області ЗСПР. 13 жовтня генерал М.Шиллінг віддав директиву, якою наказувалось військам області зупинити український контрнаступ в районі Бершадь – Ольгопіль – Чечельник. Військам генерала Слащова належало, продовжуючи правим крилом розпочатий 7 жовтня наступ на Гайсин

– Вапнярку, лівим нанести удар на Бершадь і Ольгопіль. Генералу А. Розеншильд-Пауліну також наказувалось основними силами атакувати праве крило українських військ у районі Чечельник – Ольгопіль.

15 жовтня підрозділи армії УНР атакували білогвардійський загін А. Розеншильда-Пауліна. 8-а Запорізька дивізія вела запеклі бої з кіннотою противника за Городище, в той час як 3-я Залізна і 6-а Запорізька дивізії з півночі і північного сходу вдарили на Кодиму. У ході кровопролитних боїв білогвардійці ледве стримували атаки українців, і генерал А. Розеншильд-Пауліна віддав наказ про відступ. 15-16 жовтня Кримський кінний полк відступив до с. Крути. Ледь стримуючи натиск відступали й інші підрозділи.

Успіхи на вапнярському напрямку дозволили командуванню армії УНР відвести у резерв виснажену Волинську групу.

Поразка лівого крила військ Я. Слащова та відступ загону А. Розеншильда-Пауліна створювали надзвичайно сприятливі умови для подальшого розвитку успіху українських військ. Ударом з Монастирища та Бершаді з'єднання УГА та армії УНР могли б повністю оточити білогвардійські війська генерала Я. Слащова, а можливо, й знищити їх у районі Христинівка – Умань. Однак галичани підтримати наступ не могли, так як самі вже відступали [53, с. 165-166].

Переконавшись, що відступаючі галицькі частини не здатні загрожувати правому крилу його військ, генерал Слащов вирішив розгорнути наступ на Гайсин, щоб вклинитися між армією УНР та УГА. Та наступ армії УНР і здобуття нею Бершаді, Чечельника та Ольгополя сплутали плани денікінського генерала [53, с. 167].

15 жовтня частини 5-ї піхотної дивізії та зведена бригада 34-ї дивізії денікінців атакували Київську групу отамана Ю. Тютюнника й 1-у бригаду УСС, що утримували підступи до Гайсина. Після жорстоких боїв київці відступили на Ладижин. Поразка українських частин під Гайсином була цілковитою. 16 жовтня білогвардійці вступили до міста. До кінця дня під контроль денікінців перейшла і ст. Зятківці [53, с. 169].

Ліквідувати прорив ворога поблизу Гайсина українське командування через нестачу сил, резервів, було не в змозі [53, с. 169]. .

Відступ армійської групи Кравса та поразки під Гайсином не зупинили наступ Запорізької групи армії УНР. Війська генерала Розеншільд-Пауліна не чинили особливого опору запорожцям і відступали до Кодими – Слобідки. Тож становище білогвардійців, попри успіх в районі Гайсина, залишалось хитким. Варто було запорожцям натиснути на Гайворон і слабкі частини генерала П. Ангуладзе були б змушені відступити на Умань. На фронті Дашів – Іллінці у генерала Кравса тепер було достатньо сил для того, щоб вдарити по правому крилу противника, зім`яти його і відтіснити до Христинівки [53, с. 170].

За поданням Начальної Команди УГА Штаб Головного отамана прийняв у ті дні рішення про рух військ з більшовицького фронту на денікінський. Головним автором цього плану був начальник штабу УГА полковник А. Шаманек. До цього його спонукали, зокрема, ще й звістки про жорстокі бої білогвардійців з більшовиками під Києвом, які завершилися короткотривалим зайняттям останніми української столиці (15-18 жовтня). Тож 15 жовтня було вирішено запропонувати Штабові Головного отамана направити на білогвардійський фронт війська 2-го корпусу УГА корпусу (3000 багнетів), що дислокувались у районі Бердичева.

Начальник Штабу Головного отамана генерал М. Юнаків схвалив цей проект, і командир 2-го корпусу галичан полковник А. Вольф отримав наказ з 16 жовтня розпочинати рух у район Калинівки, а звідти – на позиції проти білогвардійців. Водночас Штаб Головного отамана віддав розпорядження групі Січових стрільців, що займала лінію Шепетівка – Полонне, перейти до Жмеринки для подальшого відправлення на білогвардійський фронт. Фактично усі війська, за винятком незначних охоронних загонів, з більшовицького фронту було знято. Сили генерала А. Кравса посилювалися бригадами 1-го корпусу УГА, які ще раніше було передано у його розпорядження. Отже, очікуючи значні підкріплення, Штаб Головного отамана планував силами усіх

галицьких з'єднань підтримати наступ армії УНР проти білогвардійських військ [48, с. 95-96].

Із переміщенням українських військ на денікінський фронт виникли певні проблеми. Вони були пов'язані з незадовільною роботою залізниць. Рух військових ешелонів сповільнився, що ускладнило своєчасне прибуття 2-го корпусу УГА та групи УСС у визначені їм райони розташування. 17 жовтня з'явилося розпорядження Штабу Головного отамана про перенесення загального наступу на 20 жовтня. Тим часом поки армійська група генерала А. Кравса чекала на підкріплення, білогвардійці отримали можливість повністю зосередитись на гайсинському напрямку. 17 жовтня білогвардійська 5-та піхотна дивізія відкинула з боями рештки 14-ї бригади УГА і захопила Брацлав [48, с. 96].

Прийняте українським військовим командуванням рішення мало значний елемент ризику, адже ворожий прорив у тил армії ліквідовано не було. Розпочинаючи новий наступ, Штаб Головного отамана усвідомлював, що поразка може обернутися цілковитою катастрофою української армії. У планах українського командування було одночасним ударом армії УНР та УГА оточити й знищити основну частину військ уманського угруповання противника в районі Гайсин – Ситківці – Брацлав. У разі успішного виконання поставлених перед військами завдань противник у районі Гайсин – Брацлав потрапляв в оточення. Таким чином сподівалися не лише ліквідувати ворожий прорив, а й усю ударну групу Слащова [48, с. 97].

Для здійснення плану на фронт було кинуте фактично всі резерви, окрім групи УСС Є. Коновальця. В операції брали участь три корпуси УГА та війська армії УНР. Армійська група генерала А. Кравса, що перебувала в районі Іллінців (2-га, 5-та, 6-та, 9-та, 10-та і 1-ша кінна бригади УГА), та 2-й Галицький корпус полковника А. Вольфа, який щойно прибув в район Немирова (3-тя, 4-та і 7-ма бригади) разом налічували понад 5000 багнетів. Основні сили армії УНР зосереджувалися в районі Ободівка – Ладижин – Тульчин – Вапнярка (Запорізька група М. Омеляновича-Павленка, Київська

група Ю. Тютюнника, Волинська група О, Загородського, 3-я Залізна дивізія О. Удовиченка, 9-а Залізнична дивізія П. Кудрявцева, 1-а бригада УСС О, Букшованого) нараховували до 5000 багнетів. Білогвардійці на цьому відтинку мали понад 10000 тис багнетів і шабель [53, с. 184]. Болюче виглядала перевага денікінців в кінноті [53, с. 184].

Вранці, 20 жовтня, українські війська перейшли в наступ. Білогвардійські частини, заздалегідь попереджені своєю розвідкою про такий задум, зустріли атаку українців у повній бойовій готовності. Варто було А. Кравсу розпочати просування з району Іллінців на південь, як Я. Слащов розгорнув з Оратово наступ на Іллінці. У той час, як 10-та Янівська бригада УГА вийшла на лінію Ометинці – Юрківці, білогвардійці атакували під Іллінцями 2-гу Коломийську бригаду і примусили її перейти до оборони. А. Кравсу не залишалось нічого іншого, як призупинити наступ на південь, щоб спробувати відбити ворожу атаку зі сходу [48, с. 97].

2-й корпус УГА, зосередившись у районі Немирова, розпочав виконання поставлених перед ним завдань. Операція розпочалася успішно: 10-а бригада вийшла на лінію Ометинці – Юрків; 2-й корпус досяг намічених рубежів; 7-а бригада повернула Немирів, 11-а – Кудлаї, 4-а – Райки – Бійовичі. У той самий час частини 3-го корпусу вели запеклі бої з ворогом. Так, Хутір Романів декілька разів переходив з рук в руки, але в кінцевому підсумку залишився за галичанами. У цих боях особистим прикладом запалював стрільців сам командуючий 1-го корпусу полковник О. Микитка. Переслідуючи ворога, 6-а і 9-а бригади вийшли в район Тягун – Мервин, а 5-а – Тягів – Ростовка [48, с. 97].

Частини 2-го корпусу підійшли до Брацлава. Наступ здійснювали 4-а Золочівська та 7-а Львівська бригади корпусу. 3-я Бережанська бригада залишилась у Вороновиці як армійський резерв. Пізно увечері 20 жовтня одна з сотень 14-го полку 7-ї Львівської бригади під командою П. Миговича сміливим наскоком, вибивши з міста чисельно переважаючі сили противника, захопила Брацлав. Проте, поки частини 2-го корпусу УГА підтягувались до Брацлава,

білогвардійці перейшли у контратаку, і вранці 21 жовтня знову заволоділи містом [48, с. 97-98].

Наступного дня група А. Кравса силами 9-ї, 6-ї і 5-ї бригад зайняла відповідно Оратів, Бабин, Лопатинку. Синхронно група Бізанца (4-а, 7-а бригади 2-го корпусу) вела важкі бої за переправу через Буг коло Брацлава [48, с. 98].

На фронті армії УНР наступ фактично захлиснувся першого ж дня. Невдалим видався наступ 3-ї Залізної дивізії та 9-ї Залізничної дивізії на Тульчин з боку Кирсанівки – Клебані. Не краще розгорталися справи в 6-ї Запорізької дивізії. Доки вона била за Бпешадь, на півночі денікінці відкинули Київську групу від Бугу, захопивши Гордіївку. Одночасно в районі Ладжижина була атакована бригада УСС [53, с. 187-188].

Таким чином, у перший же день українського контрнаступу розроблений Штабом Головного отамана С. Петлюри план оточення і знищення угруповання Я, Слащова зазнав краху.

З огляду на важке становище Наддніпрянської армії (відступ правого флангу дивізії Удовиченка) для допомоги їй перейти Буг в районі Райгородка було створено групу отамана Р. Кнітля (3-я та 4-а бригади, остання перекинута сюди після поразки коло Брацлава). Проте група діяла слабо. На інший берег Буга коло Печари вдалось переправитись лише групі отамана К. Шльоссера (8-а і 11-а бригади), яка почала просуватись на Бортники. Таке скупчення галицьких сил біля Райгородка занепокоїло денікінців, і вони перекинули в цей район підкріплення з Гайсина. У той же час контрнаступ армії УНР в районі Бершадь – Тульчин виявився невдалим, що призвело до відступу і втрати низки населених пунктів. Вийшовши на лінію Брацлав – Бершадь, білогвардійці глибше вклинилися між армією УНР та УГА. План Я. Слащова розбити українські армії поодиноці, перешкодивши їм з'єднатися, міг стати реальністю. А відступ наддніпрянців з Тульчина та Вапнярки ще більш погіршило ситуацію на фронті [48, с. 98].

У Штабі Головного отамана шукали варіанти порятунку становища. 22 жовтня Головний отаман С. Петлюра закликав УГА підтримати армію УНР з району Брацлава енергійним наступом на південь. Галицьке командування негайно віддало А. Вольфу черговий наказ взяти Брацлав і просуватись на Вапнярку для допомоги армії УНР. Однак, зусилля 2-го корпусу УГА не увінчалися успіхом [48, с. 98].

23-24 жовтня наступ підтримали війська 1-го корпусу, які після запеклих боїв зайняли район Кантеліна – Зарудне, Оратово – Животів.

23 жовтня особливо відзначилась в боях 3-я бригада, яка розгромила сильну ворожу групу і відкинула противника до Гути Райгородської та 9-а бригада, яка відбила наступ ворога на Оратів. Наступного дня група отамана К. Шльоссера провела невдалу спробу здобути Брацлав і Гріненки. А група отамана Р. Кнігтеля (10-а бригада) зуміла вибити противника з Ситківців, Лоївців та Вижної Кропивної. Це був значний успіх групи, хоч останній пункт вона не втримала. 25 жовтня група К. Шльоссера відкинула ворога з Монастирського і зайняла на деякий час Гріненки та Ічки. Наступного дня та ж група повернула Гріненки, але втратила Ічки. На фронті 1-го корпусу 6-а бригада здобула Дашів. Через день група К. Шльоссера досягла значного успіху і зайняла Брацлав. Проте 1-й корпус, повернувши Дашів, на жаль, знову його втратив [2; 3; 48, с. 99].

УГА, виснажена боями, підточена епідемією тифу та дезертирством, перебувала на межі своєї боєздатності. Попри взяття Вапнярки військами УНР та певні успіхи УГА, українським арміям не вдалося перехопити ініціативу. Армія УНР з кожним днем боїв втрачала боєздатність. Здобуту Вапнярку довелося залишити. Наступ українських військ був нетривкий, а тому й не приніс очікуваних результатів. Уже з 29 жовтня прийшлося вести важкі оборонні бої. Галичани поволі відступали і чинили жорстокий опір, зокрема, вони витримали семигодинний бій коло Сорокодубів, завдаючи противнику болючих ударів. А 30 жовтня група отамана Р. Кнігтеля вибила білогвардійців з Гути Райгородської. Особисту хоробрість у цих боях виявив командир 4-ї

Золочівської бригади отаман Б. Шашкевич. Відступали й наддніпрянці, які 30 жовтня втратили Томашпіль. Війська О. Микитки розпочали відступ на лінію Зозів – Липовець – Жорнище. 2 листопада 1-й корпус, ведучи важкі ар'єргардні бої з ворожою піхотою, вийшов на намічені позиції. О. Микитка зумів дещо організувати виснажені частини. Наступного дня на фронті усієї УГА запанувало затишшя, яке порушувалось лише окремими сутичками з ворогом [48, с. 99-100; 68].

Вранці 23 жовтня Запорізька й Київська групи розпочали Вапнярську операцію. Козача кіннота генерала М. Складува не витримала натиску українських військ і залишила станцію, відступивши на схід. Успіху запорожців та київців сприяв наступ на Вапнярку частин 3-ї Залізної дивізії, які підійшли із району Тульчина [53, с. 194-195]. Із взяттям Вапнярки кільце оточення довкола Київської і Запорізької груп армії УНР було розірване. Запорожці встановили бойовий контакт з 3-ю Залізною дивізією. Вапнярським проривом з'єднання армії УНР було врятовано від повного знищення. Успіхові армії УНР під Вапняркою сприяли дії 2-го Галицького корпусу полковника А. Вольфа у районі Брацлаву. Незважаючи на взяття Вапнярки військами УНР та певні успіхи УГА, українським арміям не вдалося перехопити ініціативу.

26 жовтня переважаючі білогвардійські частини атакували Вапнярку, яку обороняли 6-та Запорізька, 3-тя Залізна дивізії. До Вапнярки підтягувались основні сили військ добровольців. Група полковника О. Удовиченка відступила на Жолоби – Томашпіль. Таким чином, Дністерському загонові білогвардійців при підтримці лівофлангових частин 4-ї піхотної дивізії вдалось захопити Вапнярку і відтіснити з'єднання армії УНР на захід від залізниці Жмеринка – Вапнярка. Це створило загрозу захоплення Жмеринки, де перебував штаб армії УНР [53, с. 205-206].

Білогвардійці 29 жовтня перейшли в наступ окрім проти галичан, ще й проти військ армії УНР. Вони здобули Томашпіль, який обороняли частини 6-ї Запорізької дивізії. Запорізька група відтягувались на Могилів-Подільський. Вранці 31 жовтня частини 3-ї Залізної й 6-ї Запорізької дивізій спробували

відбити Томашпіль. Зупинити просування Дністерського загону білогвардійців вздовж залізниці Вапнярка – Жмеринка фактично виявилось нікому.

Отже, бойові дії на українсько-білогвардійському фронті в жовтні 1919 року характеризувалися значною інтенсивністю. Обидві воюючі сторони як наступали, так і відступали. На жаль, чисельна перевага ворога, нестача усього необхідного не дозволили досягнути запланованих успіхів.

5.2. Листопадова катастрофа

Невдача спроб української армії розгорнути загальний контрнаступ на білогвардійському фронті, а також військові поразки, загрожували українцям остаточною втратою будь-яких надій на перемогу. Катастрофічне становище на фронті доповнювалось внутрішньополітичною боротьбою в українському таборі, що точилася головним чином довкола небажання галицького диктатора Є.Петрушевича та його оточення продовжувати війну з білогвардійцями

На нараді в Жмеринці на початку листопада 1919 р., у якій взяли участь Головний отаман, Диктатор та представники обох армій, представник Начальної Команди чотар Паліїв заявив, що тактичне становище УГА дійшло до критичної межі, і вона втратила ініціативу, мусить очікувати наступу ворога, не має жодних резервів і можливості пересуватись, а тому не може запропонувати будь-які дії. Катастрофа неминуча, і залежить лише від волі противника. У разі наступу добровольців втримати їх буде нікому. Тож панічна втеча була питанням годин [7, с. 101].

Командування УГА почало шукати вихід ще до Жмеринської наради. У зв'язку з тим, що спроби уряду УНР домовитись з Добровольчою армією про припинення бойових дій не увінчалася успіхом, як і переговори уряду УНР з більшовиками про спільні дії проти Денікіна, Начальна Команда УГА, з метою збереження армії, вирішила діяти самостійно. Вона не приховувала своїх намірів розпочати переговори з Добрармією. До цього схилився і Є. Петрушевич [30, с. с. 15-16; 48, с. 102].

Необхідно зазначити, що відступ, як і попередній наступ, проходили в дуже важких умовах: погана осіння погода (дощ, сніг), голод, погане забезпечення одягом, взуттям, нестача коштів, байдужість місцевого населення в справі оборони, тиф та інші хвороби¹⁹³. До цих негараздів слід додати ще й те, що майже весь час галичани вели бої без відпочинку, на них випадав основний тягар ведення війни. Тиф та інші лиха зумовили військову катастрофу галицького війська (з ладу виведено, за різними підрахунками, 70 – 90% його особового складу). У листопаді 1919 р. на фронті було лише 7% боєздатних вояків. Як доводить В. Довбня, епідемія найбільш торкнулась галичан¹⁹⁶ За підрахунками Б. Савчука, на початок листопада УГА втратила 10-11 тис. осіб (22%), на фронті залишалось всього 4 тис. галичан та 2 тис. петлюрівців¹⁹⁸. На кінець листопада армії фактично не було. Вона перетворилась в суцільний госпіталь. Як згадує А. Шустикевич, у фронтовій сотні боєздатними залишалось кілька стрільців [48, с. 100-101].

Хід переговорів з добровольцями досить докладно висвітлив учасник цих подій отаман О. Левицький. 25 жовтня командуючий УГА дав доручення отаманові О. Лиснякові, сотнику О. Левицькому і старшині, якого мало призначити командування 2-го корпусу (ним став сотник Куріца), перейти фронт на відтинку 2-го корпусу і зав'язати контакти з найвищим представництвом противника [48, , с. 102].

Офіційне повноваження включало в себе подання протесту з приводу нелюдської поведінки з українськими полоненими та їх обмін на російських. Неофіційне повноваження передбачало з'ясування умов, на яких могло б бути укладене перемир'я з українськими арміями.

1 листопада делегація УГА на чолі з отаманом О. Лисняком зустрілась з уповноваженим Добрармії, командиром групи генералом Я. Слащовим. На офіційну заяву галицьких представників той відповів, що, за його відомостями, в Добрармії немає ніяких українських полонених, проте він готовий якнайдокладніше з'ясувати питання в головному командуванні Добровольчої армії. На неофіційну заяву генерал повідомив, що, згідно з наказом командування (ге-

нерал Шіллінг), розмова про перемир'я може йти лише з УГА, бо вона екстериторіальна і прибула на Правобережжя під тиском воєнних обставин. Як заявив Я. Слащов, Наддніпрянська армія є групою повстанців, що існує лише завдяки набагато сильнішій УГА. За російськими законами, це – громадяни колишньої Російської імперії, а тому мають поводитись згідно цих норм. Під кінець переговорів генерал вирішив передати через місію отамана О. Лисняка наказ, що стосувався армії УНР, про здачу зброї, розпуск війська і перехід старшин до складу Добровольчої армії. У разі його невиконання передбачались покарання за законами воєнного часу. Однак галицька делегація відмовилася бути кур'єром і не взяла цього наказу. По завершенню переговорів отаман О. Лисняк і сотник Куріца залишились в Гайсині, щоб отримати письмову відповідь генерала Я. Слащова, а сотник О. Левицький подався до Вінниці, щоб прозвітувати про хід переговорів перед командуванням УГА. Наступного дня отаман О. Лисняк і сотник Куріца привезли до Начальної Команди лист від генерала Шіллінга, у якому той запевнив, що УГА збереже свою цілісність за умови, якщо командування Добрармії зробить деякі зміни в командному складі галицького війська, давалася обіцянка не використовувати його проти армії УНР. Також були запропоновані й умови перемир'я: 1) УГА переходить на бік російської Добрармії і підчиняється її командуванню; 2) відпочинок і переформування буде проведено в районі Гайсин – Балта – Умань – Ольгопіль; 3) забезпечується цілісність, організація і мова, частково змінюється командний склад, до штабів армії будуть прикріплені російські контролюючі органи; 4) армія не буде воювати проти військ отамана С. Петлюри; 5) між обома командуваннями буде встановлено телеграфний зв'язок (Вінниця – Христинівка); 6) галицький уряд тимчасово припиняє свою роботу і подається до Одеси під опіку Головнокомандувача Збройними силами Півдня Росії. Відповідь НКУГА мала бути передана не пізніше півночі 3 листопада.

Начальна Команда, даючи відповідь Я. Слащову про свою згоду на подальші переговори на умовах, запропонованих Добрармією, вказала іншу дату – 5 листопада, через, мовляв, необхідність порозумітися з власним урядом.

Надії покладалися на рятівні рішення, які 4 листопада могла прийняти нарада у Жмеринці. Остання, на жаль, не могла запропонувати нічого конструктивного і дала принципову згоду на проведення переговорів з Добрармією. Керуючись цим, командуючий УГА генерал-чотар М. Тарнавський та начштабу полковник А. Шаманек відправили до командування Добровольчої армії для підписання перемир'я уповноважену місію (отамани А. Ерле, О. Лисняк, сотник О. Левицький), яка могла керуватися такою інструкцією: 1) УГА зберігає свою цілісність, повну автономію, устрій, командний склад, герб, мову, гімн та ін.; 2) з боку Добрармії призначаються офіцери не для контролю, а для підтримання зв'язку на випадок виникнення різноманітних спірних питань; 3) уряд ЗОУНР (Диктатура) залишає за собою повний суверенітет над УГА і лише галицький уряд має право призначати на командні посади і підвищувати військові ступені; 4) уряд ЗОУНР переходить до Одеси, де йому буде надана можливість вільних зносин з європейськими державами; 5) Галицька армія перебазовується на територію, вільну від епідемій, і отримує кількомісячний відпочинок; 6) їй надається необхідне матеріальне забезпечення; 7) хворі отримують медичну допомогу; 8) денікінське командування сприятиме переїзду українських полонених з Італії та української бригади в Чехії для поповнення війська; 9) УГА не воюватиме проти армії С. Петлюри; 10) старшини і стрільці колишньої російської армії, які на цей час служать в УГА, залишаються при ній; 11) корпус УСС полковника Є. Коновальця вважати за галицьку частину; 12) для перебазування армії на іншу територію денікінське командування в порозумінні з галицькими чинниками надасть відповідну кількість санітарних і транспортних засобів [48, с. 104-105].

Одночасно делегація отримала вказівку всіляко затягувати переговори з тим, щоб після 6 листопада до них приєднався Головний отаман, намагатися, аби на час їх прибуття переговори не були завершені і була змога укласти прелімінарну угоду, яка б не базувалася на нових поступках денікінцям²¹³. Вранці 6 листопада 1919 р. на станції Зятківці, у вагоні генерала Я. Слащова,

відбулась зустріч обох делегацій, під час якої було підписано договір на таких умовах:

1) Галицька армія у повному складі (з тилowymi установами, складами і рухомим залізничним майном) переходить на бік російської Добровольчої армії і поступає в повне розпорядження Головнокомандувача Збройними силами Півдня Росії, в даний момент через командуючого військами Новоросійської області.

2) Галицька армія на час знаходження її у вказаному вище під2) порядкуванні не буде використовуватись у боротьбі з петлюрівськими військами, надалі, до отримання особливого завдання, відводиться в тил.

3) Галицький уряд тимчасово, через брак території, припиняє 3) свою діяльність і поступає під контроль російського добровольчого командування. До вказівки Ставки, він поселяється в Одесі, куди негайно переїжджає.

4) При вищому штабі галицького війська знаходяться представни4) ки від російського добровольчого командування для вирішення на місцях питань оперативного і господарчого характеру, що можуть виникнути. Вищий галицький штаб командує до штабу військ Новоросії своїх офіцерів зв'язку, кількість яких буде встановлено командуючим військами Новоросії.

5) Зазначений протокол вступає у дію з дня його підписання. З 5 цього ж дня Галицька армія виконує всі розпорядження добровольчого командування.

6) Галицька армія, починаючи з 25 жовтня старого стилю (7 листопада), приступає до зосередження в районі Погребище – Липовець.

7) Питання, підняті галицькими представниками щодо внутрішнього життя війська і права стосунків з іноземними державами, залишити відкритими до отримання роз'яснень генерала Денікіна. Для цього галицькі делегати, виділивши одного представника для негайного вручення справжнього протоколу вищому галицькому командуванню, з іншими двома представниками переїжджають в Одесу, до Штабу військ Новоросійської області.

8) Для поліпшення стосунків обидві сторони зараз же зобов'язуються встановити телеграфний зв'язок на апаратах «Морзе», при чому до Липовця включно встановлюють добровольці, а далі до Вінниці – галичани [4].

Угода з галичанами найбільш вигідною була для А. Денікіна, тому що без галичан Петлюра навряд чи міг би витримати більшовицько-денікінські удари. Військовий союз з УГА не порушував принципу територіальної цілісності Росії, оскільки Східна Галичина не була частиною Російської імперії. До того ж, А. Денікін сам наполягав ще з вересня встановлювати «дружні стосунки з галичанами, з метою вилючити їх з підпорядкування Петлюри» [44, с. 289]. Тому, мабуть, не буде дивним позиція, яку зайняли денікінці щодо галичан.

Наведений договір галичани уклали без порозуміння з Директорією, чим викликали велике незадоволення С. Петлюри та Є. Петрушевича. Диктатор розцінив дії М. Тарнавського та А. Шаманека як державну зраду, звільнив їх з посади. Командуючим став генерал-чотар О. Микитка, а начштабу – генерал-чотар Г. Ціріц [38, с. 109]. Попереднє керівництво було віддано до військового трибуналу. Останній засідав 11-13 листопада і, детально розглянувши справу (звинувачування включало в себе злочин у порозумінні з ворогом, веденні з ним переговорів, злочин перед Верховною владою, не виконання наказу), виніс виправдувальний вирок. Та, незважаючи на це, резонанс від Зятківського договору був вкрай негативним. Його назвали державною зрадою. На всіх галичан почали чіпляти ярлик «зрадників». Багато старшин та стрільців УГА, відмежовуючись від цієї угоди, почали переходити до республіканської армії. У Кам'янці-Подільському відбулись збори галицьких українців, які вину за цей крок поклали не на військових, а на своє керівництво, а з Проскурова залізничники-галичани надіслали листа, в якому заявили протест проти зради НКУГА, вимагаючи скасувати диктатуру і висловлюючи повну довіру урядові УНР [48, с. 107].

9 листопада на нараді з представниками Добровольчої армії в Тиврові Г. Ціріц від імені уряду зробив заяву такого змісту: 1) уряд не визнає договору, укладеного 24 жовтня за старим стилем (6 листопада – за новим) між

представниками Добровольчої і Української Галицької армій тому, що М. Тарнавський не був наділений відповідними повноваженнями; 2) Начальна Команда УГА тепер має право від імені цілої соборної української армії проводити переговори з представниками Добрармії за участю представника уряду – осавула Крушинського і штабу Наддніпрянської армії – осавула Камінського. Домовленості можуть мати лише військовий характер. Після укладення умов про припинення військових дій можна приступити до переговорів урядів у політичних справах; 3) Повноваження названих делегатів обмежуються пунктом 2. У ході наради було встановлено 48-годинне перемир'я. Такий перебіг подій ледве не призвів до відновлення воєнних дій. Денікінці, згідно домовленостей, почали займати відповідні території, а українські війська не допускали цього через анулювання угоди [48, с. 108].

Услід за цим до добровольчого командування відбула галицька місія: отаман генштабу Ціммерман, сотник Турчин, поручник Давид, як учасник, але без права голосу підполковник Камінський з такими повноваженнями:

- 1) Перемир'я просить не переможена, а потребує відпочинку армія.
- 2) Укласти якнайдовше перемир'я для збереження жовнірської честі для УГА, і, якщо це можливо, то і для Наддніпрянської армії.
- 3) Після закінчення перемир'я відновлюються спільні бойові дії Української Галицької та Наддніпрянської армій.
- 4) Усі залізничні, телеграфні, телефонні установи, що є в районі армії, мають залишитися під контролем українського уряду.
- 5) По можливості, домовитися, щоб усі поранені та хворі обох армій, які не потребують перебування у лікарнях (близько 5000 осіб), були прийняті Добровольчою армією, мали належний догляд, а після одужання повернулись до своїх команд.
- 6) Проведення між демаркаційними лініями 4-кілометрової нейтральної смуги.
- 7) Простір для розташування армії має бути достатній для відпочинку, через нього мають проходити залізничі.

8) Не вести жодної пропаганди в рядах противника.

9) Перехід демаркаційної лінії можливий лише для осіб, забезпечених урядовими повноваженнями.

10) Умови перемир'я не контролюються або підпадають під взаємний контроль.

11) Спеціально важкі умови, на які у делегатів не має повноважень, слід направити Начальній Команді до прийняття рішення. Війська повідомляються про 48-годинне перемир'я [48, с. 108].

У ході перемир'я військових сутичок не було, проте добровольчі частини увійшли в Жмеринку та Липовець. Останній було розділено демаркаційною лінією на дві частини. Перед цим, правда, стався незначний інцидент. Коли до Липовця прибули два офіцери Добровольчої армії і зажадали, щоб галичани залишили місто, то їх було заарештовано стрільцями 5-ї бригади. Проте, арешт тривав не довго, і офіцерам дозволили розквартируватись у місті. Щоб більше не виникали подібні інциденти, генерал Я. Слащов телеграмою запропонував на час ведення переговорів зупинити похід своїх частин.

На фронті відбулось деяке перегрупування: 11-а бригада перемістилася з Тиврова до Ярошівки, 14-а – з Красного через Тиврів до Витави; штаб 3-го корпусу перейшов до Гнівня, бригада УСС – до Браїлова, залишивши в Жмеринці охоронний загін для збереження майна, яке знаходилось там. Дивізіон УСС з 5 бронеавтомобілями у Вінниці перейменували на «Автопанцерний дивізіон Галицької Армії» і вивели зі складу 1-го корпусу. У той же час наддніпрянці втратили Могилів і Бар [7, с. 109-114].

11 листопада спільна українська місія прибула до Одеси для проведення переговорів від обох армій, але генерал Шіллінг категорично відмовився прийняти посланця Наддніпрянської армії полковника Камінського, заявивши, що може вести переговори лише з представниками УГА. За таких умов Начальна Команда 13 і 14 листопада звернулася до Диктатора з пропозицією укласти сепаратний договір. 14 листопада той дав згоду на це, а 17 листопада було укладено новий договір на таких умовах:

Галицька армія у повному складі з усіма тилловими установами, складами переходить на бік російської Добровольчої армії і підчиняється Головнокомандувачу Збройними силами Південної Росії.

Галицьке військо зберігає свою організацію, мову, статuti, майно. Частини мають існувати в складі не менше 50% своїх штатів, передбачених штабом Галицької армії по 4/17 листопада. Корпус Є. Коновальця не вважається галицькою частиною Російське добровольче командування допоможе Галицькій армії в поповненні її рядів вихідцями з Галичини, які знаходяться як в чужих краях, так і на території Росії.

До вищих штабів, усіх самостійних установ і частин Галицької армії направляються російські офіцери і лікарі для зв'язку і вирішення на місцях різних спірних питань.

Питання про майбутнє Галичини не розглядаються, а залишаються відкритими до вирішення політичних переговорів. До їх з'ясування денікінці не керують і не контролюють внутрішнє життя галицького війська.

Галицька армія не воюватиме з армією С. Петлюри, яка знаходиться на фронті.

Галицька армія не пізніше 17/30 листопада розташовується в районі Козятин – Вінниця – Іллінці – Оратів – Погребище – Козятин.

Галицька армія зосереджує частину своїх сил в районі Бердичева.

Штаб Галицької армії не пізніше 17/30 листопада переходить до Умані.

Всі тили пересуваються поступово і розташовуються на лінії Ольгопіль – Вознесенськ – Миколаїв. Санітарні установи, в яких знаходяться хворі і поранені, залишаються на місцях.

Хворі і поранені галицькі вояки, які не знайдуть місця у своїх шпиталях, будуть прийняті на лікування до Збройних сил Півдня Росії на рівних правах, а одужані повернуться до свого війська.

Для зв'язку між штабами Командуючого військами Новоросії і Галицької армії висилається окремий старшина.

Документ дійсний після ратифікації обома сторонами.

Ворожі дії між Галицькою армією і Добрармією припиняються ще до ратифікації договору.

18 листопада всій УГА повідомили про цю подію і припинення бойових дій проти добровольців. Наступного дня договір було ратифіковано, а 20 листопада відбулась нарада підкомісій.

Політичні хитання в українському таборі відобразились на становищі на фронті. Генерал Слащов, не бажаючи зривати переговори з галичанами, призупинив бойові дії на фронті УГА. Натомість білогвардійці продовжували наступ проти армії УНР. Слащов прийняв рішення відкинути її на захід від залізниці Вапнярка – Жмеринка, відрізавши таким чином від УГА. Наступати на ослаблені й деморалізовані українські частини білогвардійське командування вирішило силами колишнього Дністерського загону, Сімферопольського полку та козачої кінноти. Білогвардійські війська розгорнули наступ на Жмеринку і Могилів-Подільський [53, с. 239]. Запорізька група армії УНР після безрезультатних спроб повернути Томашпіль відтягувалась до району Бабчинці – Березівка, з метою прикрити Могилів-Подільський від удару зі сходу. Група Січових стрільців відступила у район Копайгород – Лучинець. Підрозділи 7-ї Запорізької дивізії під тиском Сімферопольського офіцерського полку та кінноти жмеринського загону противника відступали уздовж залізниці. Білогвардійці безперешкодно просувалися до Жмеринки, маючи, до речі, наказ не вступати у бій з галичанами. Війська Запорізької групи відтягнулись на Серебринці – Вендичани. Перед білогвардійцями відкривалась можливість розгортання наступу на Могилів [53, с. 187-188].

Втрата Жмеринки і Могилів-Подільського поставили остаточну крапку в бойових діях Об'єднаної української армії на одеському напрямку. Щоб врятувати рештки армії УНР її командування розпочало відступ до Збруча.

Отже, листопадова катастрофа 1919 року ознаменувала завершення бойових дій Об'єднаної української армії на одеському напрямку.

Таким чином, жовтневі бої Об'єднаної української армії з денікінцями на Одеському напрямку стали своєрідним апогеєм українсько-білогвардійського протистояння. Нерівність сил, важкі втрати, епідемія тифу, а також політичні розбіжності між наддінпрянським і наддністрянським політичним проводом призвели до листопадової катастрофи і завершення боїв на одеському напрямку.

ВИСНОВКИ

Проблема бойових дій Об'єднаної української армії на одеському напрямку в липні – листопаді 1919 року досить широко висвітлювалася в історіографії. На цю сторінку нашої історії звертали увагу радянські, зарубіжні, в т.ч. і представники української діаспори та сучасні вітчизняні історики. Кожна з груп, в тій чи іншій мірі, долучилася до вивчення нашої проблеми. Одні автори більший акцент робили або на подіях літа, або осені 1919 року, інші – в центрі уваги ставили діяльність УГА, або лише армії УНР. Тобто бойові дії за участю армії УНР та УГА на одеському напрямку в досліджуваний період цілісно як єдине ціле ґрунтовно не розглядалися.

Джерельна база теми нашого дослідження значна, базується перш за все на доступних матеріалах. Основу її складають опубліковані документи і матеріали видані як ще в радянські часи, так і після проголошення незалежності України, а також представниками української діаспори. Використовувалися окремі архівні матеріали, які оцифровані і доступні на сайті ЦДАВО України. Цінним джерелом є спогади і мемуари колишніх учасників тих подій.

З самого початку свого існування Друга УНР змушена була відстоювати в збройній боротьбі з сильними ворогами у вигляді Червоної і Білої Росії право на свою державність. Водночас потрібно було займатися нейтралізацією загроз, які могли нести сусіди: Польща та Румунія. Сили були не рівними. Єдиний шанс був у об'єднанні зусиль УНР та ЗУНР, а також спробувати залучити на свій бік Антанту. Останнє правда було дуже примарним.

З прибуттям на Поділля УГА воєнно-політичне становище УНР значно покращилося. Спільними зусиллями вдалося вистояти під ударами Червоної армії, розширити плацдарм базування. Здобуття Проскурова, Вінниці, Жмеринки, Шепетівки створювали перспективи розв'язання широкомасштабної наступальної операції. Одним із її напрямків став одеський.

В літніх боях головна увага була прикута до Вапнярки. В боротьбі за цей важливий залізничний вузол основний тягар винесла 3-Залізна дивізію

О. Удовиченка. Свою підтримку у вигляді 11-ї бригади зробили і галицькі війська. Більшого вони надати не могли адже їхні головні сили наступали на Київ. Наприкінці серпня 1919 року в постійних жорстких боях Об'єднана українська армія змогла розбити Вапнярське угруповання «червоних». Але ціна перемоги була важка. Попри те, що шлях на Одесу фактично був вільний, армія потребувала відпочинку, поповнення сил та боєприпасів.

З кінця серпня – початку вересня УНР отримала нового ворога в особі ЗСПР – Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Спроби порозумітися з білогвардійцями на основі того, що у них з українцями є спільний ворог – Червона армія, успіхів не мали: білогвардійський рух в особі командуючого добровольцями стояв на засадах єдиної і неділимої Росії, а тому навіть не допускав можливості існування України як окремої держави. Поступово з початку вересня 1919 року наростало загострення ситуації на українсько-білогвардійському фронті. Врешті 24 вересня 1919 року УНР оголосила війну ЗСПР. На цей час, після серпневої київської катастрофи, саме одеський напрямок став головним.

У вересні вже мали місце випадки доволі сильних військових зіткнень між підрозділами армії УНР і денікінцями. Апогей бойових дій припав на жовтень. Армія УНР навіть попри чисельну і матеріальну перевагу білогвардійців була доволі сильною. Склалася своєрідна ситуація. На українсько-більшовицькому фронті після залишення Києва бойові дії фактично припинилися. Радянське командування перенесло головний акцент на боротьбу з білогвардійцями. Тому було вирішено посилити угруповання армії УНР підрозділами галичан. Після прибуття на Одеський напрямок УГА ситуація дещо покращилася. Українське командування вирішило наступати. Наступ йшов з перемінним успіхом. Все більше вдавалася взнаки чисельна перевага противника, його краще забезпечення зброєю, боєприпасами та обмундируванням.

Наприкінці жовтня – на початку листопада 1919 р. білогвардійські війська змогли завдати українським арміям поразки і захопили низку важливих стратегічних пунктів. Українські війська втратили наступальну ініціативу і

були змушені перейти до оборони. Спроба українського командування стабілізувати фронт українських армій і перейти в контрнаступ зазнали невдачі. Бої на українсько-білогвардійському фронті у цей час носили особливо запеклий характер, відзначаючись значними людськими втратами з обох сторін. Незважаючи на виявлений вояками армії УНР та УГА героїзм й самопожертву, українському командуванню не вдалось досягти успіху.

Становище Об'єднаної української армії стало катастрофічним внаслідок поразок на фронті та настання зимових холодів, до яких незабезпечені одягом частини виявились неготовими. На жаль, українське керівництво не змогло налагодити забезпечення армії необхідним військовим майном, зброєю, амуніцією, а також медикаментами й ліками. З ініціативи галицького командування УГА, яка опинившись в катастрофічному стані в наслідок епідемії тифу і фактично була небоєздатною, перейшла на бік білогвардійців. Вихід УГА зі збройної боротьби фактично означав ліквідацію українсько-білогвардійського фронту. З'єднання армії УНР, значно поріділі внаслідок важких втрат та епідемії тифу, намагаючись відірватись від ворога, відступили в напрямку Збруча.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Ф. 2188. Начальна команда Української-Галицької армії, м. Вінниця,
Подільської губернії

1. Оп.1.Спр.139. Група отамана Кніттеля. Диспозиція 24.10.19. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/150#file-428951> (дата останнього звернення 21.11.2023).
2. Оп.1.Спр.139. Команда групи отамана Кніттеля. Диспозиція на 25.10.19. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/150#file-428944> (дата останнього звернення 21.11.2023).
3. Оп.1. Спр.274. Оперативний звіт Начальної Команди УГА, 13 жовтня 1919 р. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/268#file-465214> (дата останнього звернення 21.11.2023).
4. Оп.2. Спр.5. Копии протокола заседания объединенной комиссии предста-вителей командования Галицкой армии и деникинской армии <https://zunr.arinsy.com/files/277/> (дата останнього звернення 21.11.2023)
5. Оп.2. Спр.122. Оперативний звіт 28.10.19 <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/344#file-383549> (дата останнього звернення 21.11.2023).
6. Оп.3.Спр.32. Оперативний звіт з дня 3 вересня 1919 р. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/847#file-6538> (дата останнього звернення 21.11.2023).

Опубліковані документи і матеріали

7. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. 325 с.
8. Директива армиям о пререходе к обороне и оказании помощи Южному фронту. *Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922). Сборник документов в 4-х т. Том II. Март 1919 г. – апрель 1920 г.*

- Москва: Военное издательство обороны СССР, 1974, 28 мая 1919 г. С. 206.
9. Директива командованию 14 армии о прекращении отступления и удержании железнодорожной линии Киев – Коренево, 16 августа 1919 г. *Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922). Сборник документов в 4-х т. Том II. Март 1919 г. – апрель 1920 г.* Москва: Военное издательство обороны СССР, 1974. С. 309.
 10. Директива командуючого уманського угруповання білогвардійців командира 4-ї піхотної дивізії генерала Я. Слащова про наступ з району Монастирища на Гайсн-Вапнярку з метою оточення та знищення армії УНР, 4 жовтня 1919 р. Ковальчук М. *Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія.* Київ: Темпора, 2006. С. 367-368.
 11. Директива штабу Головного отамана про стратегічні завдання української армії у зв'язку з загрозою нападу з боку російсько-білогвардійських військ, 6 вересня 1919 р. Ковальчук М. *Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія.* Київ: Темпора, 2006. С. 332.
 12. Из Бюлетня Центрального Бюро связи и информации Наркомвоенна УССР о морально-политическом сосоянии частей 1-й Украинской советской армии, 26 мая 1919 г. *Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т.2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.) /Под ред. Проф. С.М. Короливского.* Київ: Наукова думка, 1967. С. 86-87.
 13. Из записи разговора по прямому проводу главкома с командующим 12 армией Н.Г. Семеновым об организации обороны юга Украины, Не ранее 18 августа 1919. *Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922). Сборник документов в 4-х т. Том II. Март 1919 г. апрель 1920 г.* Москва: Военное издательство обороны СССР, 1974. С. 312-314.

14. Из оперативной сводки штаба Украинского фронта о боях с петлюровцами в районе Ровно, Проскурова и Каменец-Подольского, 5 июня 1919. *Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т.2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.) /Под ред. Проф. С.М. Королевского. Київ: Наукова думка, 1967. С. 125.*
15. Оперативная сводка штаба Украинской группы войск о положении на фронтах, 13 июля 1919 г. *Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т.2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.) /Под ред. Проф. С.М. Королевского. Київ: Наукова думка, 1967. С. 227-228.*
16. Оперативная сводка штаба Украинской группы войск о положении на фронтах, 29 июля 1919 г. *Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т.2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.) /Под ред. Проф. С.М. Королевского. С. 268.*
17. Оперативне зведення штабу Дієвої армії УНР про перебіг боїв військ армії з білогвардійцями, 12 жовтня 1919 р. *Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія. Київ: Темпора, 2006. С. 384.*
18. Оперативне зведення штабу Київської групи армії УНР про бої з білогвардійцями за Монастирище 1 жовтня 1919 р. *Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія. Київ: Темпора, 2006. С. 363-364.*
19. Оперативний звіт штабу Запорізької групи Дієвої армії УНР про бої з білогвардійцями в районі Чечельник – Бершадь, 13 жовтня 1919 р. *Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія. Київ: Темпора, 2006. С. 386.*

20. План штабу Дієвої армії УНР з проведення наступальної операції проти білогвардійських військ у Південній Україні, 15 вересня 1919 р. Ковальчук М. *Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія*. Київ: Темпора, 2006. С. 339-340.
21. Приказ войскам южной группы 12-й армии о боевом переходе на север, 20 августа 1919 г. *Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т.2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.) /Под ред. Проф. С.М. Короливского. С. 305-306.*
22. Приказ войскам южной группы 12-й армии о прорыве на север на соединение с советскими войсками, 28 августа 1919 г. *Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т.2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.) /Под ред. Проф. С.М. Короливского. С. 319-321.*
23. Приказ командования 12-й армии о создании южной группы войск и ее боевых задачах, 14 августа 1919 г. *Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т.2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.) /Под ред. Проф. С.М. Короливского. С. 298.*
24. Телеграмма командования 12-й армии главному С. С. Каменеву о положении на юге Украины, 17 августа 1919 г. *Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т.2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.) /Под ред. Проф. С.М. Короливского. С. 299-300.*

Спогади

25. Безручко М. Січові стрільці у боротьбі за державність. Каліш: Чорнагора, 1932. 82 с.
26. Верхотурский А. Прорыв Южной группы. Харьков: Госиздат, 1924. 69 с.

- 27.Вишнівський О. Вапнярка (зі спогадів). За державність. 1934. №4. С. 161-171.
- 28.Волицький В. На Львів і Київ. Воєнні спогади 1918-1920. Торонто, Онтаріо: Гомін України, 1963. 240 с.
- 29.Дольницький М. Українська Галицька Армія в боях з большевиками. *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д.Микитюк, 1958. Т. 1. С. 451-468
- 30.Кох Г. Договір з Денікіним (від 1 листопада по 17 листопада 1919 р.). Львів: Червона Калина, 1930. 55 с.
- 31.Кравс А. За українську справу. Спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч. Львів: Червона Калина, 1937. 99 с.
- 32.Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). Відень, 1929. 193 с.
- 33.Магас П. Перші бої з Денікінцями. *Літопис Червоної Калини*. 1933. Ч.4. С. 15-17.
34. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. Третє видання. Київ: Темпора, 2003. 608 с.
- 35.Махров П.С. В Белой армии генерала Деникина. Записки начальника штаба Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России. СПб.: LOGOS, 1994. 304 с.
- 36.Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. Відень: "Український прапор", 1920. 344 с.
- 37.Омелянович-Павленко М. На Україні 1919. *Спогади українського командарма*. Київ: Планета людей, 2002. С. 184-229.
- 38.Тарнавський М. Спогади. Львів: «Червона Калина», 1992. 128 с.
- 39.Шухевич С. Спомини з УГА (1918-1920): У 5 т. Львів, 1929. Т. 4. 147 с.; Т.5. 164 с.

Література

40. Великий жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / [Відповід. ред. І.Ф.Курас]. Київ: Голов. Ред. УРЕ, 1987. 632 с
41. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.: У 2 т. Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1998. Т. 2. 503 с.
42. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті і історичний нарис, події, портрети. / За заг. ред. Кузьмука О. І. Київ, 2001. 448 с.
43. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920. Минск: Харвест, 2002. 464 с.
44. Грицкевич А. П. Борьба за Украину, 1917-1921 [под науч. ред. А. Е. Тараса]. Минск: Современная школа, 2011. 528 с.
45. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції. Київ; Львів, 1923. Т. 2. Кн. 4. 362 с.
46. Егоров А. Разгром Деникина 1919. Москва: Госвоениздат, 1931. 232 с.
47. Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні. Харків: Держвидав, 1928. 72 с.
48. Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. Вид. 2-е, доп. і перероб. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. 292 с.
49. Звитяга армії УНР: бій за Вапнярку <https://mil.in.ua/uk/blogs/zvytyagy-armiyi-unr-bij-za-varnyarku/> (дата останнього звернення 21.11.2023).
50. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). 4-е вид., змінене і доповн. /І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. Львів: Світ, 1992. 702 с.
51. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917-1920) / [Отв. ред. Н. И. Супруненко]. Київ: Наукова думка, 1984. 655 с.

- 52..Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році: короткий історичний огляд. – 2-е вид. Мюнхен, 1946.Кн. 1. Ч.2. С.57-102; Кн. 2. Ч. 3. 200 с.
- 53.Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія. Київ: Темпора, 2006. 576 с.
- 54.Кузьмин Г. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Военно-политический очерк. Москва: Воениздат, 1958. 360 с.
- 55.Кузьмин Г.В. Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917-1922 гг. Москва, 1971. 414 с.
- 56..Литвин М.Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. Львів.: Каменярь, 1991. 200 с.
- 57.Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. Львів: Ін-т. українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. 368 с.
- 58.Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. 639 с.
- 59.Лихолат А.В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. Москва: Госполитиздат, 1949. 216 с.
- 60..Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922). Москва: Госполитиздат, 1954. 656 с.
- 61.Лозовий В. С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. 224 с.
- 62.Мина Ж. В. Перехід Української Галицької Армії на бік генерала Денікіна у листопаді 1919 р. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”*. Львів, 2011. № 693. С. 132-136.
- 63.Мірчук П. На історичному закруті. Торонто: Накладом Голов. Управи Ліги Визволення України, 1959. 72 с.
- 64.Мірчук П. Українська державність 1917-1920. Філадельфія, 1967. 400 с.
- 65.Мірчук П. Українсько-московська війна 1917-1919. Торонто, 1957. 80 с.

66. Нариси історії Української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов, В. Ф. Солдатенко, Ю. І. Терещенко; Авт. кол.: О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (керівн.), В. І. Головченко, Г. Г. Єфіменко, С. В. Кульчицький, О. І. Лупандін, О. В. Михайлова, Т. С. Осташко, О. І. Павлишин, Р. Я. Пиріг, О. С. Рубльов, В. В. Скальський, В. Ф. Солдатенко. НАН України. Інститут історії України. Кн. 2. Київ: НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2012. 464 с
67. Олійник С. В. Відступ Української Галицької армії за Збруч та її прибуття в Наддніпрянську Україну в липні 1919 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 16: На пошану професора А. О. Копилова. С. 121-128.
68. Олійник С. Бойові дії груп отаманів галицького війська К. Шльосера та Р. Кніттеля проти денікінців на Поділлі в жовтні 1919 року. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»* / [редкол.: В. Г. Байдич (гол.), В. Я. Алікан, В. В. Галатир (відп. ред.) та ін.]. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2021. №1 (7). С. 109-111.
69. Олійник С. В. Галицькі підрозділи в оборонних боях (вересень-жовтень 1919 року). *Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: Історичні науки*. Т. 3 (5). Кам'янець-Подільський, 1999. С. 307-310.
70. Олійник С. В. Переговори між УНР і військовою місією Антанти в Кам'янці-Подільському (липень – серпень 1919 року). *Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: М-ли Всеукр. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2009 р.* / [ред. кол. Смолій В. А., Верстюк В. Ф., Завальнюк О. М. та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 443-448.
71. Олійник С. В. Перші бойові акції об'єднаної української армії у 1919 р. *Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля* /

- [Відп. ред. проф. Л. В. Баженов]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т.1: Десятиріччю Центру дослідження історії Поділля присвячується. С. 361-371.
- 72.Олійник С.В. Українська Галицька Армія у складі “Збройних сил Півдня Росії”. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 12. С. 187-196.
- 73.Папікян А.Л. Збройні сили України двадцятого століття. Львів: Кобзар, 1999. 308 .с
- 74.Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 років. Київ: Арію, 2016. 280 с.
- 75.Реєнт О. П. Славетна Україна. Битви та повстання імперської доби і визвольні змагання 1917-1921 років. Київ: Арій, 20223. 272 с.
- 76.Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1962. 185 с.
- 77.Рубльов О.С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. *Україна крізь віки: У 15 т.* Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. Т. 10. 320 с.
- 78.Савченко В. А. Дванадцять війн за Україну. Харьков: Фолио, 2006. 415 с.
- 79.Савчук Б. Договір Галицької армії з А.Денікіним (листопад-грудень 1919 р.). *Галичина*. Івано-Франківськ, 2001. № 5-6. С. 214-219.
- 80.Савчук Б. Збройні Сили України: Етапи вічного походу. Рівне, 1992. 103 с.
- 81.Слащов Я. Материалы по истории гражданской войны в России (операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти 1919 года). Военный вестник. 1922. № 9-10. С. 38-43; № 11. С. 32-37.
- 82.Солдатенко В. Ф., Савчук Б. П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні Київ: Світогляд, 2004. 213 с.
- 83..Солдатенко В. Ф. Осінь 1919 р.: доля об'єднаного фронту. *Український історичний журнал*. 2009. №1. С. 11-28.

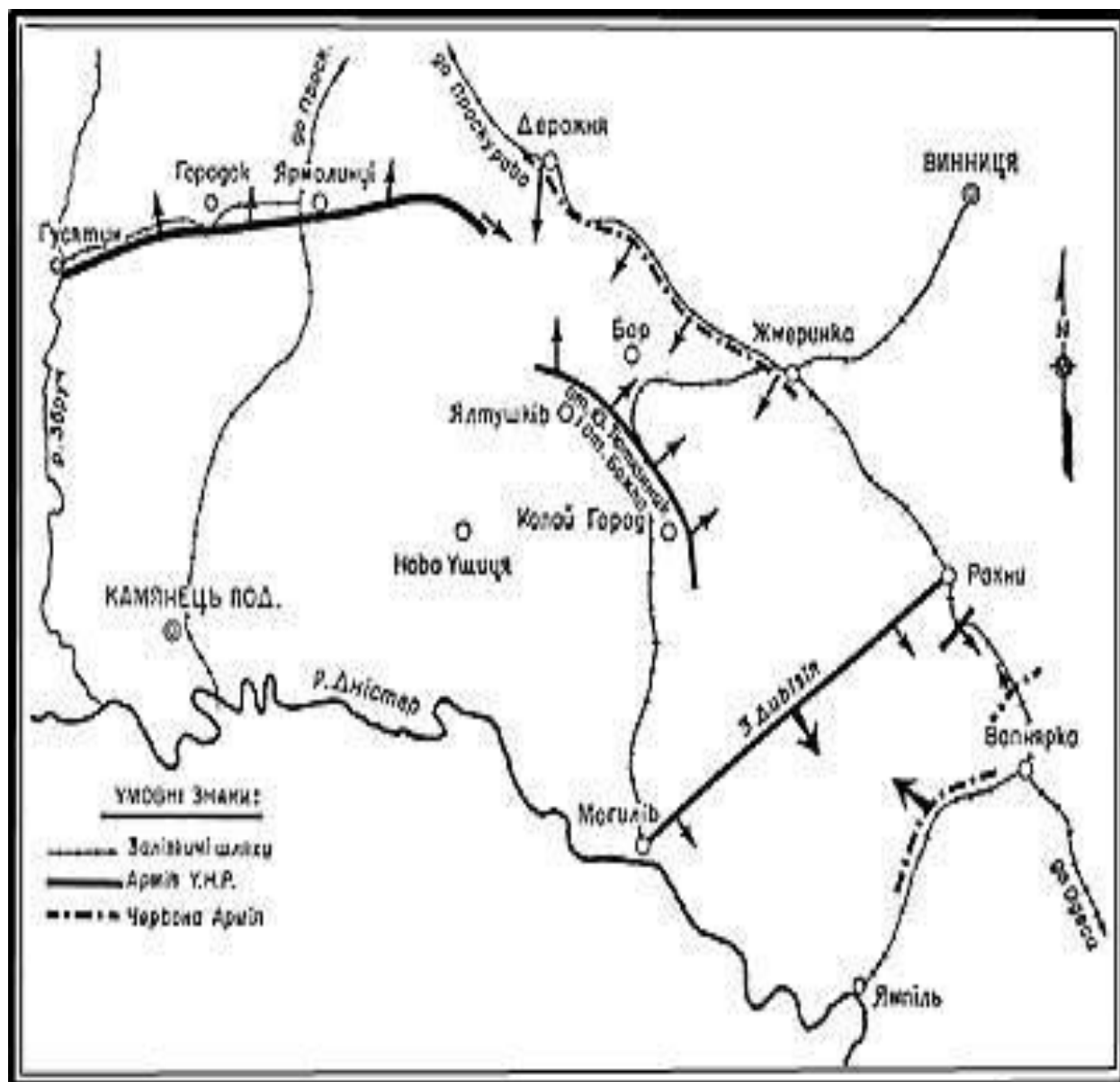
- 84..Солдатенко В. Ф. Трагічна сторінка історії об'єднаного українського фронту: договір УГА з білогвардійцями. *Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки)* / [За ред. Р. Я. Пирога]. Київ., 2009. С. 53-62.
- 85..Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Рік 1919. Історичне есе-хроніки. Київ: Світогляд, 2010. 453 с.
- 86.Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. Київ: Либідь, 1999. 976 с.
- 87.Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). Москва: Наука, 1966. 455 с.
- 88..Супруненко М.І. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни (1918-1920). Київ: Держполітвидав УРСР, 1951. 343 с.
- 89.Томюк І. М. Причини та наслідки вимушеного об'єднання Української Галицької Армії з Добровольчою Армією уряду А. Денікіна (листопад-грудень 1919 р.). Вісник Національного університету «Львівська політехніка» «Держава та армія». Львів, 2008. № 670. С. 86-91.
- 90.Удовиченко О. Третя залізна дивізія: Матеріали до історії війська УНР: Рік 1919 / [Упоряд. О.Вишнівський; Передм. Л.Шанковського]. Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. 264 с.
- 91.Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних сил 1917-1921. Київ: Україна, 1995. 206 с.
- 92.Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр.: У 3 т. Т. 2: Розгром куркульської Директорії. Вигнання інтервентів Антанти. Визволення України від денікінців / [Ред. кол. А. Д. Скиба (голов.), Гудзенко П. П., Доній М. Р. та ін.]. Київ: Політвидав України, 1970. 421 с. 424.
- 93.Українські січові стрільці 1914-1920. / [За ред. Б. Гнаткевича та ін.]. Репринт. відтворення з вид. 1935. Львів: Слово, 1991. 159 с.

- 94.Чмир М., Пінак Є. Галицька Армія. 1918-1920. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008. 80 с.
- 95.Цветков В. Белое движение в России. 1917 – 1922 годы . *Вопросы истории*. 2000. № 7. С. 56-73.
- 96.Цветков В. Белые армии Юга России 1917 – 1920 (Комплектование, социальный состав Добровольческой армии, Вооруженных Сил Юга России, Русской армии). Кн. 1. Москва, 2000. 158 с.
- 97.Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. 317 с.
- 98.Шанковський Л. Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія. Вінніпег: Вид-во Дм. Микитюка. 1974. 396 с.

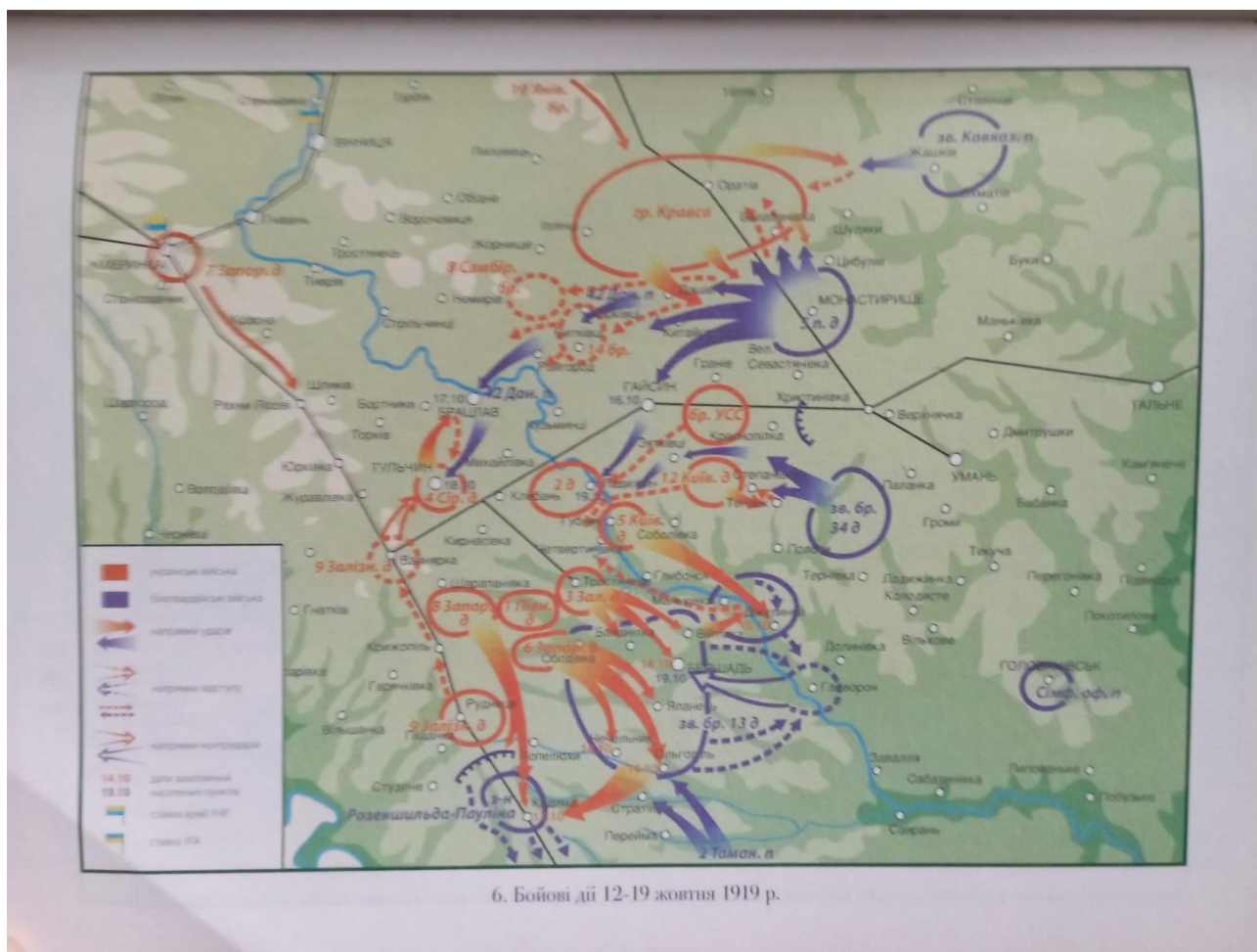
ДОДАТКИ

Додаток А

Бій за Вапнярку 26 липня 1919 року

Бойові дії Об'єднаної української армії 12-19 жовтня

6. Бойові дії 12-19 жовтня 1919 р.